

Első rész

A könyvművész

A HUSZADIK SZÁZAD végét követően – valahol Európában – közvéleménykutatást tartottak arról, hogy kit tartanak a megkérdozettek a második évezred legnagyobb alakjának, leghíresebb emberének. A válaszadók szerencsére nem a hadvezérek vagy diktátorok közül jelöltek ki valakit, a „híresség” mellé a humanizmust és a kreativitást is döntő vonásnak vették. Így lett a legjelentősebb személyiség bizonyos *Johannes Gensfleisch zur Laden genannt Gutenberg*, aki a második évezred közepe táján fejtette ki áldásos tevékenységét és Johannes Gutenberg néven vált közismertté. Eredetileg aranyművesnek készült, de miután föltalálta a mozgatható betűket, nyomdásszá lett.

Nyomtatott könyv – e találmány korszakalkotó jellegét az az igen „egyszerű” tény határozza meg, hogy az emberiség felhalmozott tudásanyagát ennek révén sikerült átmenteni az utókor számára. A *könyv* a szellemiség életetője, az eszme–tudás–kultúra–haladás vonal kezdőpontja. Aki a mozgatható betűt megalkotta, az olcsó könyv technológiáját kimódolta, az méltán lett az emberiség egyik elismert jövevénye, híres embere.

Elmondhatom, hogy a „betű mágiája” – Pietro Santarcangeli szép szóképe – engem is idejekorán bűvkörébe vont. A hatvanas évek közepén, minden nyári vakációm egyik hónapját a kolozsvári *Utunk* szerkesztőségében töltöttem el, kifutóként. Alkalmam volt megismerni a lapkészítés titkait, s akkor kötöttem életre szóló barátságot a nyomtatott betűvel, a könyvvel. A nyomdászcséhen belül még az inasságig sem jutottam el, mert nem *gyakoroltam* a szakmát, csak *bámultam*. Az akkor gyűjtött ismereteket később sikerült kamatoztatnom, amikor – 1990 után, tanult szakmámat elhagyva – magam is „könyves” ember lettem.

Engedelmelemmel kijelentem, értek annyit a mesterséghez, hogy tanúsíthassam: Kós Károly – akit elsősorban kivételes tehetséggel megáldott építészként tartanak számon – ezen a téren *is* maradandót alkotott.

Kós Károlynak, az erdélyi kultúra céhes nagymesterének könyvművészeti hagyatéka kiemelkedő értéket képvisel. Egy személyben volt grafikus, író, szerkesztő, nyomdász és kiadó, röviden: *könyvművész*. Világéletében teremtő alkatú ember volt, teremtő művész, akit csak a Teremtő képes illő jutalomban részesíteni. A Teremtő ajándékát így nevezte meg Kós Károly: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni.”

ÉLETMŰVÉNEK NÉHÁNY fontosabb alkotását szeretném bemutatni, azokat, amelyeket különösen nagyra becsülök.

Indulásként Debreczeni Lászlót idézem (róla, aki sajnos már szintén nincs közöttünk, 1983-ban jelent meg gazdagon illusztrált monográfia), a Kósnál kerek húsz évvel fiatalabb művészettörténész és grafikus, aki mesteréhez mérhető módon gondozta erdélyi műemlékeinket. Kós Károly grafikusművészi munkásságát értékelve, ezt írja: „Érdekes, hogy ő, aki sohasem egyénieskedett, talán a legerőteljesebb egyéniségű alkotó egész művészetünkben.” [*Debreczeni*: 664.] Nem a dicséret fokát vitatom, csupán azt kívánom hozzáfűzni, hogy Kós azért nem *egyéneskedett*, mert *egyéni volt*.

Kós idejekorán elsajátította a tipográfia titkait, egyenrangú félként tárgyalt a sedőkkel és gépmesterekkel. E kölcsönös tisztelet eredménye kötetekben mérhető. A tipográfusnak egyben jó *grafikusnak* is kell lennie. Idézzük fel – a Benkő Samu által készített interjú segítségével –, miként is kötött szövetséget Kós Károly a grafikával.

„– Hát úgy, hogy elkezdtem rajzolni. Középkorolás éveim idején a Kolozsvári Református Kollégiumban, amikor még halvány fogalmam sem volt építészetről meg általában művészeti tevékenységről, a görög- és latinórákon tanult klasszikus műveket (Caesart, Tacitust, Vergiliust, Homéroszt) elkezdtem illusztrálni. Csak úgy, a magam számára. – Hogy a füzetembe lejegyzett

fordítások szövegét miért toldottam meg rajzokkal? Talán erre is megfelelhetek. Én képből gondolkodom, az irodalmi élmény is mindig képi formában rögződött meg bennem. [...]

– Tusrajzok voltak?

– Dehogy! Ceruzával készültek, úgy, azon nyomban, ahogy az órákon, jegyzés közben egy-egy jelenet felvillant előttem. Rosszul, mert tulajdonképpen én akkor még nem tudtam rajzolni. A kollégiumban sok mindent meg lehetett tisztességesen tanulni, de a rajzot, azt nem [...]. Amikor a műegyetemre kerültem, nekem nagy bajom támadt a rajzzal, mert fogalmam sem volt, hogyan kell rajzolni. Megkezdtem felül s végeztem alul. De azt egészen másképp kell; ott aztán megtanítottak arra, hogy miképpen rajzol a rajzos ember. Nagyon kínlódtam, amíg rájöttem, hogy valójában miben is áll a rajzolni tudás.” [Benkő: 28–30.]

Posztumusz kötetként megjelent életrajzában így emlékszik a kolozsvári időkre, korai rajzos próbálkozásaira:

„Némettanárunk, a svájci Gráf Jakab szenvedélyes akvarellista volt, és a vasárnapi istentisztelet után, a kollégium rajztermében a felső osztályokból önkéntesen jelentkezőket ingyenesen tanította rajzolni és festeni. A következő iskolai évben tehát én is beállottam önkéntes (és ingyenes) tanítványai sorába, és a nyári vakációban, utolsó kollégiumi vakációmban [...] tarisznyámban vázlatkönyvvel indultam ki a városból kalotaszegi vándorlásaimra. Végigjártam akkor a Felszeget, barangoltam a havasalji lunkákon, és fenn a gyalogfenyők felett a vén Vlegyásza füves-gyopáros domború hátán, s kóboroltam falutól faluig a Nádasmente kopár, suvadásos dombjai közt. Kóboroltam és rajzoltam. Rajzoltam mindent, ami a szemem elé került, nehezen, gyatrán, ahogy tudtam, de leginkább – s talán mert ezeket jobban, könnyebben tudtam lerajzolni – öreg templomokat, csupos fedelű házakat, havasi esztenákat és iromba csűrőket, hímes kiskapukat és temetői fejfákat...” [Kós 1991: 27–28.]

A kollégium végeztével, 1902-ben beiratkozott a budapesti Műegyetemre, de az első esztendő sok keserőséget hozott a fővárosi forgatagba becsöppent csendes természetű, szemlélődő alkatú fiatalembernek.

„... a megfelelő rajzi gyakorlatokkal pedig az volt a helyzetem, hogy mindenekelőtt meg kellett barátkoznom a csak felületesen ösmert fejes vonalzóval és a háromszögekkel.

Nagyon megijesztett és elkeserített akkor ez a tudatlanságom, s ijedségemet és keserőséget még tetézte, hogy a szabadkézi rajzi próbarajzoláskor kisült rólam, aki azt hittem, hogy legalább ebben a tárgyban jártas vagyok, hogy bizony pedig rajzolni sem tudok. (S az fájt erősen, hogy Schauschek professzornak ebben igaza volt.)

[...] egyetlen előadást, egyetlen rajzi gyakorlatot nem mulasztottam, és makacsul, dühösen tanultam, csak tanultam.” [Kós 1991: 34.]

„És végül: munka, munka reggeltől késő estig és mindennap, vasárnap is, ha azt akartam elérni, hogy le ne maradjak a hajszolt iramban a többitől.” [Kós 1991: 211.]

A „makacs” tanulás meghozta az eredményt, mert: „Szabadkézi rajzból megérdemelten kaptam jó jegyet.” A második tanulmányi év aztán sok változást hozott a budapesti diákká lett erdélyi legénynek. A kitarulkozó, kíváncsi lélek kezdte fölfedezni a székesfőváros múzeumait – a Nemzeti Múzeum képtárát és régiségtárát, az Iparművészeti Múzeumot, a Műcsarnokot –, érdeklődő figyelemmel nézegette a nagyvárosi utcákat, épületeket, hidakat.

„A múzeum körüli Kun-féle antikváriumban bukkantam rá s karácsonyi ajándéku fillérékért szereztem meg magamnak a *Magyar Iparművészet*, a *Deutsche Kunst und Dekoration* s a *Studio* régebbi évfolyamainak néhány ott kallódó számát és valamennyiükben megtaláltam a párizsi világiállítás magyar és finn pavilonjait is, így ösmerkedtem meg Vágó Pál huszárképével és Akseli Gallen-Kallella megdöbbentő freskójával.” [Kós 1991: 37.]

A második tanulmányi év végén, 1904 őszén, az édesapja által javasolt mérnöki szakról átiratkozott az építészeti fakultásra. Az első tanulmányi évét elismerték, ezért csak a másodikat kellett megismételnie az új szakon. Új kollégák között, új szakmával kellett megismerkednie, de a makacsság – mely szónak lekicsinylő hangulata van, nevezzük ezért *kitartásnak* – most is javára vált:

„... hazamentemben utamba esett az Iparművészeti Múzeum, tehát fel-felmentem könyvtári olvasótermébe látni, tanulni, rajzolni. Ott másoltam akkor Walter Crane mesekönyv-illusztrációit, Gordon Craig grafikáit, rátaláltam a korai fametszőkre is és igen megszerettem őket. A könyvtáros (Czakó Elemér) hívta fel a figyelmemet a könyvgrafikára, az írott és nyomtatott könyv művészetére. Könyveken és folyóiratokon keresztül kezdtem megismerni az akkori korszak művészeti, illetve építészeti áramlatait, törekvéseit, alkotásait, és megjegyeztem magamnak akkor az osztrák Olbrich és a belga Van de Velde nevét; és megismerkedtem Ruskinnal és Morisszal s az akkori angol lakóházépítővel és a tipikusan angol családi lakásépítéssel.” [Kós 1991: 42–44.]

Másodéven az általános műszaki tantárgyak voltak többségben, a harmad- és negyedév már a szakmai „mélyvizet” jelentette. A negyedéves diákot a tanárok már kollégaként kezelték, másképp tárgyaltak velük, olykor még saját megbízásaikból is juttattak nekik. Ekkor – egyik tervének megbeszélésekor – Schulek Frigyes fogadta őt, s ezt a beszélgetést utóbb így értékelte az emlékeit rendező Kós Károly: „Máig is hálásan emlékszem arra a másfél-két órára, melyet professzorom szobájában töltöttem el, akkor azt az okulást kaptam meg építész-útravalóul, amit semmiféle más formában vagy módon nem szerezhettem volna meg.”

Mi volt az útravaló? Néhány – mély bölcsességgel megfogalmazott – őszinte tanács: „Az építész lásson, tanuljon mindenkitől, de ne utánozzon senkit. Járjon a földön, ne ugorjon a levegőbe. Na csaljon, ne hazudjék, mert az építészet nem kulissza, nemcsak forma, hanem azzal egyensúlyosan az ember szükségleteit szolgáló anyag és szerkezet...” [Kós 1991: 46.]

Ezeket a tanácsokat, a lassan egyre szilárdabb intellektuális háttérrel rendelkező Kós Károly mélyen az emlékezetébe véste, s egész alkotó életének alapvetésévé tette. Alkotásai is ezt igazolják, sokrétű életműve is ezt bizonyítja.

Utolsó éves diákként rábeszélte évfolyamtársát és barátját, hogy rendezzenek kiállítást az építészhallgatók munkáiból. A tervezést tett követte:

„Kiállításunk, az építészhallgatók első kiállítása – az 1906/07 tanév telén – a meghívott előkelőségek jó részének jelenlétében megnyílt. A megnyitásra eljött Lippich Elek [a Kultuszminisztérium művészeti osztályvezetője] is és vele Lyka Károly, a *Művészet* nagy tekintélyű szerkesztője. És a megnyitás után Györgyi Dénes kalauzolásával részletesen végigjárták a kiállítást. Sőt, búcsúzáskor gratuláltak – nekem is. Az volt az érzésem, hogy nem vallottunk szégyent.

Számomra ez a kiállítás két váratlan ajándékot is hozott: a *Művészet* egyik közelebbi száma – a kiállítási anyagból egyetlenül – közölte egy erdélyi népi hatások alapján fogalmazott »Kis családi ház« tervemet, a Kultuszminisztérium pedig – Lippich Elek javaslatára – »hazai tanulmányútra« pénzsegélyt utalt ki számomra.

Negyedéves hallgató voltam akkor.” [Kós 1991: 64.]

De ne kanyarodjunk el kitűzött témánktól, ismerkedjünk meg grafikus-illusztrátor-könyvművészi tevékenységének alkotásaival. A Benkő Samunak adott interjúban arra is választ kapunk, hogy milyen minták alapján tervezte meg kézírásos műveinek betűit.

„– Hogy fedezte fel a maga számára a betű kínálta esztétikai lehetőségeket?

– Hát ez is még a kollégiumban történt. A könyvet – ezt az én egyik nagy szenvedélyemet – a kollégiumi nagykönyvtárban fedeztem fel. Engem oda beengedett Török István, a történelemtanárom. Ő volt a nagykönyvtár mestere, s én az ő jóvoltából ott nézelődhettem. Szerettem a régi könyveket, a

szép hártya- és bőrkötéseket, a gyönyörű címlapokat, no meg a pergamen oklevelek írását. A könyvtárban ilyenek is voltak. Ezek a régi írások nekem rettenetesen tetszettek; s bolondériám lett, hogy ezeknek az írásoknak a duktusát elsajátítsam. Aztán Beöthy Zsolt gazdagon illusztrált kétkötetes irodalomtörténetében, ahogy neveztük, a Nagy-Beöthyben, rátaláltam Ráskai Lea írására. [Ráskai Lea – domonkosrendi apáca, 1510–22 között egy Pest melletti kolostorban élt; az általa másolt kódexek közül 5 ismeretes, köztük a Szent Margit legendája. – K. P.] Ezt irtózatosan megszerettem s betanultam. Elég alaposan, úgyhogy az maradt meg bennem még a rendes kézírásomban is.

Kézzel írott könyveim másik forráshelye a kalotaszegi temetők, a fejfák. Lerajzoltam a parasztok betűit, alaposan tanulmányoztam e fába vésett betűk vonalvezetését, s aztán ezekkel írtam meg első kézírásos könyveimet.” [Benkő: 32, 34.]

KÓSNAK HAT, KÉZÍRÁSSAL írt önálló műve van, de ezeken kívül – különböző kiadványokban – még megjelent néhány, kézzel írt és tollrajzokkal illusztrált kisebb munkája. Ezek egyikével kezdjük munkáinak ismertetését.

1907-ben, végzős diákként, temérdek munkája volt, de arra is szakított időt, hogy illusztrálja az építészhallgatók lapját. Akkoriban már néhány esztendő hagyománya volt a *Megfagyott Muzsikus* című kiadványnak, amely a Magyar királyi József-Műegyetem (később: Budapesti Műegyetem) építészeti szakosztályának diáklapja volt. Az elnevezés abból a „logikus” szófejtésből származott, hogy amennyiben – valamely híres ember mondása szerint – az *építészet* „megfagyott muzsika”, akkor az *építész* csakis „megfagyott muzsikus” lehet. A rajzos-humoros diáklap 1–3 évenként jelent meg, 1898-tól 1937-ig kisebb-nagyobb kihagyásokkal, majd harminc év szünetelés után, 1966-ban ismét kiadták.

Kós Károly pesti diáksága idején három, egymás utáni évben is megjelent az évkönyv. Az 1905-ös és 1906-os kiadásokat Kós kollégái írták, szerkesztették: Jánszky Béla, Kozma Lajos, Tátray Lajos, Machlup Károly stb. Az 1907-es évkönyvnek nem volt impresszuma, tehát a kiadvány végén nem sorolta föl a könyv szerkesztésében közreműködő személyeket.

Kós önéletrajzából, a rá jellemző szerénységgel kiderül – „évtársaim bizalmából ezt a feladatot, jól rosszul én teljesítettem” [Kós 1991: 64.] –, hogy az 1907-es kiadást ő tervezte és részben ő illusztrálta. A stílus és az aláírás alapján pontosan meg lehet határozni, hogy mely rajzokat készítette ő, aki akkoriban még két szignót használt, felváltva: *Kósch*t és *Kóst*. A lap tréfás beszámolót tartalmaz arról az egy hónapos tanulmányi kirándulásról, amelyet Kós évfolyamtársaival Machlup Károllyal, Prokisch Jánossal és Révész Tiborral együtt tett Erdélyben. A beszámoló címe: *Utazás a székely népművészet körül*. Az útleírásból vett alábbi idézet is sejteti a kirándulás hangulatát.

„Tehát elindultunk. Mentünk, mentünk, már tí. vonaton mentünk a kutatás színhelyére: Székelyföldre. Innen kezdve gyalog kutattuk át a vidéket Segesvártól Borszékig. Átkutattunk erdőt, mezőt, falut és várost, különös súlyt fektetve vendéglőkre és korcsmákra, mint a kultúra úttörőire abban az elmaradt világban. És ha nem is hozhattuk el magunkkal a székely népművészetet, de mégis eredményekről számolhatunk be. Hiszen, kérem, boldogult Zichy Jenő gróf se találta meg az ősmagyarokat és ugyebár azért ő mégis híres ember lett. Azonban háromszor voltunk olyan szerencsés helyzetben, hogy majdnem megtaláltuk.

Először Énlakán a Firtos-hegy alján. Itt a kutatásban ifj. Prokisch János buzgólkodott legjobban. Egy este jelenti, hogy ő jó nyomra akadt: a székely népművészet özv. Fazekas Jánosné, szül. Filep Eszter fiatal, gyermektelen özvegy házában van. És János barátunk bátran – ami az ő jellemző tulajdonsága – elindult. Reggel került csak vissza; szomorú, álmatlan és bágyadt képpel jelentette, hogy egész éjjel kutatott az özvegnél, az özvegygel együtt dolgoztak, de a székely népművészetet nem kapták meg. [...] Reggelig keresték, de hiába. A magyar népművészet elveszett az özvegy házából: bizonyosan ellopták.” [idézi Gall: 115.]

A további diáktrefák közlésétől eltekintve, tekintsük át Kós Károly *kézzel írt, rajzos könyveinek* darabjait. Időrendi sorban ezek a következők.

1. Székely balladák

A JEGYAJÁNDÉKNAK szánt munkát – emlékirata tanúsága szerint – 1906/07 telén rajzolta [Kós 1991: 87.], az aprólékos gonddal rajzolt füzetke 41. oldalán ez áll: „Isten segedelmével készült: 1907. ápr. – Budapesten – Kós Károly”. Önéletrajzából a könyvet inspiráló történetet is megismerhetjük.

„1906-ban, nyáron, egyik székelyföldi barangolásomból igyekeztem hazafelé. Erdőszentgyörgyön a Balázsfalva felé bumlizó vicinálisra ültem fel [...]. Az ósdi harmadosztályú kocsiszakaszban rajtam kívül még tizenöt-húsz ember lehetett, s ahogy az egyetlen pislogó mennyezeti petróleumlámpás világánál s a poggyászokból meg tudtam állapítani: részesaratásra utazó székelyek voltak [...]. Már-már aludtam, amikor valami furcsa, vibráló hangra felneszeltem: valahol a szakasz mélyében egészen halkán valaki dúdolt, s a hang asszonyé volt. A dalt nem ösmertem, de dallamát meg tudtam ott tanulni, és megőriztem a mai napig: szövegét megértettem, és feljegyeztem volt magamnak egyik versszakát:

Nem szoktam, nem szoktam hajnalban felkelni,
Piros hajnal előtt a patakra menni
A patakra menni, véres ruhát mosni
Könnyemmel áztatni, jajszóval sulykolni...

[...] Az asszony végigdalolta a balladát, aztán elhallgatott. S meghalt a szakaszban minden emberi hang, aludt mindenki, s én is csak akkor ébredtem fel, amikor a kalauz bekiáltotta: »Balázsfalva, kiszállni!«

Kicsi, jelentéktelen esemény volt ez, tudom, de azt is, hogy ennek hatására készítettem még azon a télen nyolc illusztrált székely balladamásolatot tartalmazó kicsi, kéziratos könyvecskémet [...].” [Kós 1991: 86–87.]

„... a balladaskönyvet nem én írtam [értsd: a balladák nem a művész költeményei], hanem néhány székely balladát tartalmaz, rajzolt kézírással és illusztrálva. Eljegyzésünkkor jegyajándékkul adtam a mátkámnak. Fodorvászon kötésére ő hímezte aztán a címképet. Ezt a kis könyvkuriózumot Benkő Samu barátom fedezte fel, és ajánlotta annak faksimile kiadását könyvbarátok számára a Kritériumnak [1973-ban].” [Marosi 1974: 17.]

A kis füzet a következő balladákat tartalmazza: *Fogarasi István, Júlia szép leány, Kádár Kata, Kőműves Kelemenné, Barcsai, Pálbeli szép Antal, Molnár Anna és Bíró szép Anna.*

Érdeemes a 44 oldalas *faksimile* kiadás impresszumának szövegét idézni, egyrészt az alkotó iránti tiszteletből, másrészt azért, mert az akkori példányszám – a mai, erdélyi körülményekhez képest – mesébe illőnek tűnik. „Ez a könyv KÓS KÁROLY KILENCVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA készült, ezerkilencszázhetvenhárom decemberében, a Kritérium Könyvkiadó gondozásában, a Kolozsvári Nyomdaipari Vállalat műhelyeiben, összesen tizenkilencezerhatszáz példányban, ebből háromszáz számozott példány Kós Károly aláírásával.” – Ez utóbbiakat kalotaszegi varróasszonyok hímzésével díszített egészvászon kötésben adták ki. [Gábor: 89.]

2. Erdélyország népének építése

A KÖNYVECSKE keletkezésének történetéről így emlékezik a mester:

„– Műegyetemi hallgató koromban nyaranta pár száz korona ösztöndíjat kaptam a kultuszminisztériumtól, hogy bejárhassam Erdélyt s tanulmányozhassam a népművészetet. E nagy számú tekergetések után úgy háláltam meg Lippich Eleknek az ösztöndíj kieszközlését, hogy munkabeszámolómat könyv formában írtam meg neki. {Az ajánlás szövege: „Ajánlom e kis könyvecskét én nagy jó URAMNAK, K. LIPPICH ELEK öméltóságának igaz tisztelettel Kósch K[ároly] É[pítész].” – K. P.} Ezt a kicsi könyvet illusztráltam, kalotaszegi fodorvászonba kötöttem, a feleségem pedig – akkor még jegyesem – hímzéssel díszítette a kötés vásznát. Nagyon tetszett Lippichnek, annyira, hogy írt is róla a *Magyar Iparművészetben* [1908. 3. sz.] [Benkő: 34.]

A két részre osztott (Segesvár és Torockó; Székelyföld és Kalotaszeg) könyvecske tartalmát *A Ház* című folyóirat (1909) közölte, *Erdély népének művészetéről* címmel, kisebb változtatásokkal, pl. az első rész címe: Királyföld és Torockó lett. (E munkát, néhány, Kósról szóló kötetben, *Erdélyország népének építőművészete* címen említik. A fodorvászonba kötött kézíraton, a fonallal hímzett címváltozat: *Erdélyország népének építészete*.) A két kis tanulmány 3+6 oldal terjedelmű, „ezt követi a 32 oldalnyi fekete-piros-kék tussal rajzolt *Vázlatok Erdélyországból* című rész, a szóban forgó vidékek parasztházainak, templomainak, házbelsőinek, kopjafáinak, haranglábainak stb. hol perspektivikus, hol pedig mérnöki pontossággal ábrázolt rajzaival.” [Gábor: 89.]

A szöveges rész végén a megírás idejét így rögzíti az alkotó: „Isten segedelmével írtam e kis könyvecskét 1907–1908 esztendő téli napjaiban én Kósch Károly kutyabőrös építő. Aki forgatja e lapokat annak kívánok jó egészséget, hosszú életet, sok boldogságot.” Úgy lehet, hogy Kós – szokásához híven – előbb a rajzokat készítette el, s ahhoz írta a szöveget, ui. a rajzos rész előzéklapján ez áll: „1907 esztendő nyarán”.

Az első három munka írásképe közel azonos, a betűket – végtelen türelemmel – még vékony hegyű tollal rótták egymás mellé, a későbbi könyvek (*Régi Kalotaszeg, Testamentum..., Könyv a lovakról*) náddal írt betűi és színes iniciáléi már a kódexek mintáját követik.

3. Atila királról ének

BAJOR ANDOR kérdésére válaszolva, Kós így emlékezik erről a könyvről:

„Aztán később írtam históriás költeményt, Atila királyról. De előbb megrajzoltam. Jó grafika volt, meg is jelent. És fölfedeztek mint költőt, holott a rajzokat kellett volna méltányolni. Mert az grafika volt, a verseket csak azok mellé írtam: kompiláció volt az egész, de azt se vették észre.” [Bajor: 636.]

Hosszabb életrajzában ezt olvashatjuk:

„... az *Atila királról ének* című balladám tartalmát 1908 nyarán, pihenésképpen, írott szöveg helyett rajzolt képekben kezdtem megfogalmazni. [...]

Még az 1908/09-es tél folyamán elkészültem az *Atila királról ének* című balladám illusztrációival. És most már kénytelen-kelletlen meg kellett komponálnom a rajzokhoz a szöveget is. Megírtam tehát az én verses »históriás énekemet« a székely népballadák modorában, és a szöveget és képeket Van-Geldern papirosra egy kicsi, 24 oldalas könyvecskében rajzoltam meg végső formájában. Ezt a rajzos füzetemet látta meg aztán nálam a nyár folyamán Györgyi Dénes barátom, és elkérte, hogy megmutassa édesapjának (Dénes édesapja: Györgyi Kálmán a *Magyar Iparművészet* szerkesztője volt). Ennek eredménye az lett, hogy a *Magyar Iparművészet* az évi novemberi száma fakszimilében közölte az én ballada-kompilációm. (Bemutató bevezetésében ezt mondja többek között a szerkesztőség: »Kós Károly, az építész... vastag, iromba vonalakkal rajzot írt és szöveget rajzolt a mondabeli hun királyról... Ahogy azt a nép lelkén keresztül látta, ahogyan a nép szívében át hallotta... Ahogyan ezt a világtragédiát csak magyar ember álmodhatta meg...«)

Az én grafikai-irodalmi kuriózumom olyan hangos sikert aratott, amilyent álmodtam sem tudtam volna elképzelni. A fővárosi nagy lapok kivétel nélkül nemcsak tudomásul vették, de párt- és

világnézet-különbség nélkül figyelemre méltó irodalmi-művészi alkotásnak minősítették. [...] Furcsán tréfás játéka volt ez a sorsnak, kicsit bosszantott is engem – az építészt –, akinek nem voltak szépirodalmi ambíciói, csupán egy-két esztendő óta bennem fészkelődő hangulatom kényszere alatt, a székely balladák drámai előadásában, sajátos szerkezetében és felépítésében, egy könyvgrafikai problémámat: az írás és kép (szöveg és illusztráció) harmonikus együttesét próbáltam egy székely-magyar tárgyú históriás éneket tartalmazó könyvembrió formájában megoldani.” [Kós 1991: 87, 92–94.]

Erre a felemás sikerre majd’ mindegyik interjúbán, visszaemlékezésben kitér [lásd még a *Függelékben* közölt Kós-életrajzban, az 1910-es év eseményeinél], rövidebb életrajzában így ír róla:

„Még 1909-ben jelent meg első írott és rajzolt szépirodalmi kísérletem: *Atila királról ének* című balladám, faksimile kiadásban, melynek – őszinte bosszúságomra –, akkor nagyobb sajtó- és közönségsikere volt, mint építészeti alkotásaimnak, úgyhogy ezután tíz esztendeig nem nyúltam szépírói pennámhoz.” [Kós 1969: 12.]

A kilenc rajz vonalvezetése még szecessziós jegyeket hordoz (pl. indázó faágak), de mindegyik munka egyéni, igazi Kós-teremtés. A rajzokon néhány visszatérő elemet is fölfedezhetünk, például a „nagy fekete madár” képét, amely szimbolikus ereje (a gyász színe) miatt válik motívummá Kós grafikájában, képzőművészeti alkotásai között. Az óbudai református parókia üvegablakán láthatni még a „nagy fekete madarat”, a csillagábrázolás pedig a városmajori iskola lépcsőkorlátját ékíti, ugyanakkor a kolozsvári „kakasos” templom kerítésének áttört díszeként is előfordul.

Végül a balladát záró sorokat idézem, nem a szerző „bosszantására”, csupán azt kívánom érzékeltetni, hogy Kós milyen tökéletesen vissza tudta adni a magyar balladák hangulatát, mennyivel több ez, mint sima „kompiláció”.

Nyolcadnapra aztán csendes lőn a világ,
nyolcadnapra aztán temeték a királt...
Viszik már, viszik már nagy Atila királt,
húsz fekete bihal huzza koporsóját,
vele menyen ezer kopjás katonája,
koporsója megett menyen két árvája,
úgy viszik, úgy viszik nagy Magyarországra.
Szél menyen előtte, köd menyen utána,
szegény székely népe, ameddig csak látja
sírva néz utána, sírva néz utána...

4. Régi Kalotaszeg

A NÁDTOLLAL fekete, piros és kék tintával (tussal?) pergamenre írt és rajzolt mű eredetije nem maradt fenn, ezt viszont pótolja a korabeli két kiadás. A nyomdászati szempontból tökéletes hasonmást előbb a *Magyar Iparművészet* [1911. 5. sz.] közölte, különnyomatként az Athenaeum is kiadta. A könyvecske ajánlása: „Ajánlom ezt az írást mindazoknak, akik magyarok és a szépet is magyarul szeretik”, kolofonja pedig így szól: „Készült ez a kis könyv Isten segedelmével 1910–1911 esztendőben, téli időben.” – A „téli idő” Kós valamennyi, kézzel írt könyve végére odaírható, hisz a rajztollat rendszerint csak az építészek kényszerű, téli munkaszünete idején vette elő.

Erről a könyvről Kós szintén szerényen nyilatkozik, az általa csak *tanulmányfélének* nevezett munkáról csak zárójelben közli [Kós 1969: 12.], hogy a Magyar Mérnök és Építész Egyesület az évben a Czigler-éremmel tüntette ki, holott a *Régi Kalotaszeg* nemcsak grafikai remekmű, hanem „egyben Kós Károly építészeti kiáltványa is” [Gall: 241.].

Debreczeni László, aki Kós grafikusművészi tevékenységéről hosszabb tanulmányt írt 1968-ban, a következőképpen értékeli a művet:

„1911-ben pedig, a *Magyar Iparművészet* teljes számát kitöltve, megjelenik a *Régi Kalotaszeg* – dekoratív címodallal, huszonegy egész oldalas rajzzal és harminckét oldalt kitevő kézi írású szöveggel; faksimilében, pergamensárga papíron, ugyancsak kiváló nyomdatechnikai kiállítással. Lényegében építészeti és építéstörténeti tanulmánynak készült, de annál már írott tartalmánál fogva is sokkal-sokkal több: régi krónika és művészi álmok, tárgyias előadás, forrósító líra és hitvallás együtt; különben Kósnak második jelentős szakirodalmi munkája, és ugyanakkor második nagy értékű írói alkotása. A képeken építészeti objektumok és emberalakos ábrázolások vegyesen; vastag, erőteljes, szinte darabosan primitív, de mégis artisztikus vonalak, köztük itt-ott kompakt fekete foltok – s a papíros villogó »fehére«. A szövegírásban lapidáris-régies kalligráfia, fekete-vörös-kék kódex-jellegű betűsorok és betűtükrök; kiemelt, mozgalmassító kezdő típusok. A *Régi Kalotaszeg* teljességgel más világ, mint az *Atila királról ének*. Itt nem legenda, nem a távoli ősmúlt ködeibe vesző esemény, hanem valóság alkotja a mű alapját. A 17. századnak és a megírás korának reális világa, melynek hagyományos emlékei és tárgyai még tisztán érzékelhetők, láthatók. Nyilvánvaló, hogy mikor a szerzőt e téma foglalkoztatni kezdte, akkor a hagyományos mélységeiből felsejtődve már a formai kivitel alakja is megvillant előtte. Kós szenvedélyektől feszülő belső világa éppen ebben a grafikai formában talált a maga legtökéletesebb kifejezőjére. Ezért érezzük itt is a tartalomnak és a formának megbonthatatlan egységét, amely csodálatos hűséggel sugallja a tárgyalt kor világát, történelmi levegőjét s a téma háttérét. Ezúttal is elmondhatjuk, hogy a rajzok nem csupán illusztrációk, a szövegírás módja nem pusztai grafikai fogás, hanem mintegy más hangnemben szóló igaz tolmácsolója a mű mondanivalójának. A *Régi Kalotaszeg* grafikai szempontból második nagy állomása Kós művészi útjának, s egyben élete fő grafikai művének is tekinthető.”

„Első betűírásain a régi betűvágó ács mesterek vonalvezetése ismerhető fel; az *Atila-ének* hajlékony betűvetésében ugyanez keveredik-keresztöződik a késő középkor kalligrafusainak vonásaival; a *Régi Kalotaszeg* szövege láttán a Margit-legendát másoló Ráskai Lea írására emlékezünk. És mégis: minden művének betűírása elvitathatatlanul az ő sajátos egyéniségét, maga alkotta formáját mutatja. Kós Károly, a betűírás művészetének nagymestere, ebben az ágazatban is nagyszerű értékekkel gazdagította grafikai művészetünket.” [Debreczeni: 653, 660.]

Az írásos rész egyik érdekessége, hogy Kós őrszavakat is használt. *Őrszónak* [latinul *custos*] nevezik a teleírt lap aljára, külön sorba, jobb szélre írt szót, amellyel a következő oldal szövege kezdődik. A nyomtatás föltalálása előtt ugyanis a könyvek, kódexek oldalait nem számozták meg, így az őrszavak vigyázták a lapok sorrendjét. Kós természetesen megszámozták a lapokat, ez esetben tehát az őrszavakra csupán díszítő funkció hárul.

A művészettörténész kritikája után idézzünk egy kortárs kritikát is. A budapesti *A Hét* cikkírója bizonyos Carpaccio, azaz Kárpáti Aurél; a kritika az 1911. aug. 6-i számban jelent meg.

„Csendes, öreg, téli estéken egy fanatikus rajongó magyar kezébe vette a nádtollat és üzenetet írt azoknak, akik »új utakat járnak«. Valahol Sztána körül, hegyes, köves földön, nagy merő egyedüllétben, estéről-estére sokasodtak a piros iniciálék, avas hártýára illő fekete és kék betűsorok.

Közben egy-egy kerített udvarház, fatemplom, omladozó vár magyar interieur rajza is odakerült a pergamenre, néhány biztos, erőteljes, stílusos vonalba összefoglalva. És egy nap készen lett a krónikás írás, a Kós Károly könyve. Az »Atila királról« szóló ének szerzője, aki egy esztendő előtt még rezignáltan írta, hogy »Napnyugodot felől nagy zivatar támad, / naptámadat felől nap többet nem támad, / nap többet nem támad«, most valami naiv, de imponáló magabizással, keserű daccal rója az üzenetet, ha senki-senki sem fogja is olvasni közületek ezt az írást, akkor is leírom már, mert tudom, hogy eljön az idő, amikor újra feljönnek a hegyekbe igazi, új magyarok és keresgélnek fognak elmúlt dolgok után... Ha ma nem fogják olvasni írásomat, hát akkor azoknak írok... Furcsa, reménykedéseket és sejtelmeket ébresztő könyv a Kós Károlyé. Nemcsak egy művész álmairól számol

be ez az írás, de a magyar architektúra fátyolos jövődjében is, mintha élesebben húzna meg egy vonalat, színesebben csillantana meg egy foltot. Öreg magyarok elfelejtett, porladozó, kőből és gerendából emelt várai, csupos fedelű, boronafalás nemesi fészkei, fonatos, sározott palánkú cintermei, tornácos haranglábai a váratlan újság és érdeklődés fényében állnak előttünk és sejtelveink támadnak magyar építészetéről, nemzeti architektúráról, aminek a csírája ott van a Kalota és Körös vize mellett. És mi a huszadik századnak rabitz- és betonfalak közt lakó fiai, soha nem érzett, jóleső örömmel olvassuk a krónikát I. Rákóczi György építéseiről, hogy: »Várad várában az sok épületek a Bethlen Gábor fejedelemtől olasz fokokra és sűrű csatornákra lévén építve, hogy az csatornák minduntalan csurgók és amiatt az házakban is sok károk volnának, az olasz fokokat mind lehányatván, mind szarufákra és sendely alá vétette azokat.« – Tipográfiai tekintetben a könyv szenzációszámába megy. Az iparművészettel szoros kontaktusban álló tartalmán kívül bizonyára az is hozzájárult ahhoz, hogy Györgyi Kálmán a *Magyar Iparművészet* hasábjait nyissa meg előtte.” [idézi Gall: 242.]

A kötet fogadtatása nem volt egyértelmű, a *Nyugat*ban például Bálint Aladár „alaposan ledorongolja Kósnak »szentimentális, sekély és mindenképpen jelentéktelen betűpocskolásnak« minősített dolgozatát” – írta Györgyi Kálmán, Bálintnak címzett válaszában, amelyben visszautasítja az alaptalan vádak. Nyolcvanöt év után csupán annyit fűzhetnénk e kis intermezzóhoz: az utókor értékelése abban is megnyilvánul, hogy az *Új magyar irodalmi lexikon* Bálint Aladárnak csupán hét sort szentel, Kósnak pedig egy egész oldalt. Emberi, művészi értékeik is ezzel arányosak.

5. Testamentum és agrikultura

A HARMINCKÉT OLDALAS, kézzel írott, illusztrált könyv ezúttal nem az építész vagy az író, hanem a *földműves* Kós Károly tanácsait tartalmazza. A gyermekeinek szánt *testamentumot* a „nagy háború” második évében írta, 1915-ben. A tartalom legnagyobb részét a mezőgazdasági és gazdálkodási témák töltik ki. Ugyanis Kós – annyi más elfoglaltsága mellett – nagyon jó gazdaember volt, aki gyermekkorában, édesanyjától tanulta meg a kertészet és a földművelés fortélyait. A gazdálkodás elsősorban létfenntartást jelentett a népes családnak, de Kós – a Benkő Samuval folytatott beszélgetésből tudjuk – elmefrissítő és pihentető tevékenységnek is tartotta: „Engem a mezőgazdasági munka edzett meg és tartott jó egészségben. Életem legszebb óráit a szántás és a kaszálás közben éltem át.” [Benkő: 54.]

„Megtanultam dolgozni s megtanultam gyönyörködni a munka eredményében.” – mondja a gyermeki évekről; a későbbi időkről így nyilatkozik: „Mikor a háború kitörésekor [1914] végleg Sztánára költöztünk, elhatároztam, hogy én minden évben vagy építék valamit magamnak, vagy pedig földet vásárolok. Építettem gazdasági épületeket, méhest, majd tanyát, s vásároltam földeket. [...]

Nekem a gazdálkodással messzebbre tekintő céljaim is voltak: a korszerű földművelésre akartam példát mutatni. [...] Én kezdettől fogva modernül igyekeztem gazdálkodni, berendezkedni. Ezen a tájon nekem volt legelőbb lófogatú kukoricavető gépem, gabonaboronám, lókapám és váltóékém. Ez utóbbi tette lehetővé, hogy a meredek oldalon teraszos művelést tudtam meghonosítani. Tanultak is tőlem. Kérték kölcsön az eszközeimet, szerszámaimat, s aztán amint látták parasztszomszédaim, hogy jobb, eredményesebb ezekkel dolgozni, maguk is hasonlókat szerezgettek be. Eleinte bártortalanul, aztán tömegesebben.” [Benkő: 46, 48, 50.]

E néhány sort csupán ízelítőnek szántuk, mert a *földműves* Kós Károly tevékenységének ismertetése nagyobb teret igényelne, s most elsősorban kézírásos könyveit szemléljük. A *Testamentum* is az iménti idézetekhez hasonló szellemben íródott, értő ember számára igazi élményt jelent annak böngészése.

Sajnos, a *Testamentum* kiadása [Kvár, 1997, Gazda Kiadó], mely a szöveges részt nyomtatva és hasonmásban is teljes egészében közreadja, Kós szellemiségéhez méltatlan formában, alapvető szerkesztési hibákkal – szövegcserek és -ismétlődések, fölcserélt oldalszámok (páros a páratlan helyén!) – jelent meg.

6. Könyv a lovakról

KÉZZEL ÍROTT könyveinek sorában ez az utolsó, jóval később készült, mint az előbbieik. Kivitelezése hasonló az előbbiekéhez, a faragott fatábla borítást bőrrel kombinálta, a 150 oldalnyi „kódex” lakattal zárható. Eddig csak részletek jelentek meg belőle, teljes hasonmás kiadása még várat magára.

„Azt később írtam, 1937-ben, Sztánán... Kézzel van írva, nádtollal, színes illusztrációkkal és fába kötve. [...] Nem szakkönyv, nem. Ennek a könyvnek a megírása és illusztrálása olyan mulatságfélém volt, üdülésem, amikor tulajdonképpen efféle haszontalanságokkal foglalkozhattam. A grafikát különben is elsősorban a betűért szeretem.” [Marosi 1974: 17.]

Kós nagyon szépen beszélt a *lovakról*, kedvenc állatairól, segítőtársairól. Idézzünk föl néhány jellemző részletet a Benkő Samuval folytatott beszélgetésből:

„Igavonó erő tekintetében lóra rendezkedtem be ökör vagy bivaly helyett. Mokánylovat tartottam. Csak azt, semmi mást, mert nincs annál okosabb, szerényebb és edzettebb állat. Nekem két olyan kancám is volt, melyek még a hátukon viselték az ősi keresztet. Ezeket fel is vették a törzskönyvbe. Sajnos a háború idején nyomuk veszett. [...]”

A ló az különleges állat. Azzal az ember nincsen egyedül. Beszélni, értekezni tud vele. S ahogy az néz a jó gazdája szemébe, okosan, értően... Volt olyan lovam is, ha kicsaptuk a kertbe legelni, s meghallotta, hogy én benn a házban füttyölök neki, rögtön odajött és nyújtotta be a nyakát az ablakon, várva a jó szót s a kockacukrot vagy sós kenyeret. Remek hátszó volt; vele jártam a havast, s ha egy-egy ösvényen leszálltam róla, utánam kocogott, mint egy hú kutya.” [Benkő: 50, 52.]

KÉZZEL ÍRT, rajzos könyvecskéinek sorát ki kell egészítenünk egy olyan munkával, amely hasonló stílusban készült ugyan, de nem jelent meg önállóan, csupán *A Ház* című budapesti folyóiratban, az 1909-es évfolyam 255–264. oldalain. – Címe: *Az én világom*.

Ha nem „műfaji” sorrend szerint ismertettük volna az előbbieket, hanem időrendben, akkor ezt a rajzokkal kísért önvallomást az *Atila királról ének* elé kellett volna sorolnunk. A vallomás az idő tájt íródott, amikor az építész Kósnak felszálló ágban volt a csillaga, egyre-másra kapta a megrendeléseket. Ekkor döntötte el, hogy kerülni fogja a hajszás nagyvárost, inkább földet vásárol Sztánán, s emberi léptékű házat épít, ahova visszahúzódhat: *élni*.

„Tartalmában a szülőhazája és népe mellett hitet tevő művészember mélységesen emberi és költői vallomása ez; bevezető a lapban közölt építészeti munkáihoz. Betűvetése még a ballada szövegírásának némileg egyszerűsített típusait mutatja, de a szöveg között álló kis rajz már más. Itt tűnik fel először a részeknek a kevés vonal mellett tömör fekete foltokban való tudatos grafikai előadása.” [Debreczeni: 653.]

Álljon itt teljes egészében a három bekezdésnyi szöveg [idézi *Gall*: 200, 201.]

AZ ÉN VILÁGOM

Napkeletről jöttem, a nagy hegyek, zúgó fenyvesek és kis faluk világából, ahol még álmodnak szűkszavú, kemény magyarok csudás álmokat, ahol még mesélnek fehérhajú vén nótafák nagy régi időkről, elmúlt világról, elporladt emberekről. Abban a világban sok a rom, sok az útszéli kereszt, sok a gazdátlan kúria és sok, nagyon sok az elárvult pusztá magyar templom. És sovány a föld és köves nagyon. Ott, Erdélyországban.

Nagy palotás rakott városba kerültem, ahol sok a zaj, annyi, mint napkeleten a csend, ahol örökké siet a sok ember, ahol vastag füstös a levegő, hogy nyomja az ember lelkit is. És itt ebben a lüktető, a jövőnek élő életben, ebben a zajos vidám városban sokszor eszembe jut az a másik elhagyott világ, s elmúlt, megfakult idők szele borzongat. Eszembe jut a sok együgyű mese, mit hosszú téli estéken hallottam vén emberek szájából. Eszembe jutnak a hegyek, az erdők, a faluk. Hallom szinte, hogy zúg a havasi szél a fák között, hogy szítál csendesen az őszi eső, hogy sikolt közbe-közbe az esőmadár. És visszaálmodom álmatlan éjszakákon régi álmaimat.

Amiről így egy esztendő alatt megemlékeztem, amit így az én szegény világomból visszaálmodtam, abból egyet-mást im elmondok nektek, palotás városban lakozó napnyugati magyarok.

Budapest, 1909 szeptember havában

Kós Károly

KÉZZEL ÍRT és rajzolt munkái után – a teljesség igénye nélkül, és a kronológiai sorrendet megszakítva – említsük meg azokat az illusztrált munkákat is, amelyeket az 1944-ig terjedő időszakban készített.

Elsőként a *Sztambul* című várostörténetet említjük, ez a konstantinápolyi kiküldetésén gyűjtött adatok és tapasztalatok összefoglalója. A kötetet inkább fotókkal illusztrálta, a könyv terjedelméhez képest kevés a rajz. „A címlapon először találkozunk a fekete nyomású rajznak és színes nyomású háttérnek cinkográfiai eljárásban való kombinációjával. Illusztrációi között szabadabb kezelésű rajzok is feltűnnek.” [Debreczeni: 655.] A könyvet 1918-ban adták ki, Budapesten. A kötet történeti körképet ad arról, hogy miként lett az ókori Bizáncból a török Sztambul, de elsősorban építészeti szempontból elemzi a várost. A kötet tagolása: 1. rész: Constantinopolis (História; A bizánci város; Bizánc és az Aja Szófia); 2. rész: Sztambul (História; Az ozmán-török dsámi; Sztambul; Sztambul és a modern nagyváros-probléma).

Építészeti témájú egyéb kiadványai, amelyeket bő illusztrációs anyag kísér:

– *A lakóház művészete* (1928). „E kicsiny, de jelentős hozzájárulással a »mintakönyv« műfajához Kós a közízlés formálására törekedett. Az erdélyi népi építészet és a falusi ház pozitívan megfogalmazott és remek módon illusztrált bemutatása mellett javaslatokat tesz a helyi anyagokból megépíthető, mégis modern házakra és kis középületekre.” [Gall: 343.]

– *A székely ház* (1929). A Minerva kiadónál jelent meg. Az egy íves kis munka tkp. különnyomat a Székely Nemzeti Múzeum emlékkönyvéből.

– *A székely nép építésze* (1944). A budapesti Mérnöki Továbbképző Intézet kiadása. Korábbi rajzaival illusztrált összefoglaló tanulmány, elsősorban a szakemberek számára.

Másik két könyvét a szélesebb közönségnek szánta, ezek az *Erdély* című „kultúrtörténeti vázlat” és választott kicsiny hazájának monografikus feldolgozása, a *Kalotaszeg* [részletesebb tartalmi ismertetését lásd a Bibliográfiában]. Mindkettő az ESzC kiadványa – előbbi 1929-ben, utóbbi 1932-ben jelent meg először –, tollrajzokkal és metszetekkel illusztrálva. Mindkét kötet díszkiadásban is megjelent az ESzC tíz éves jubileumára.

Az *Erdély* illusztrációs anyaga „a tizenhárom szövegábra mellett hatvan önálló, linóleumba metszett képes táblát ad. A képsorozat magába foglalja a *Kaláka kalendárium* hat vedutáját,¹ öt híján az *Erdély kövei* teljes képanyagát (felerészben újrametszve); az épületelemlekek sora öt parasztszoba belsőjével és hat népviseleti képpel egészül ki.”

A *Kalotaszeg* „kilenc linóleum metszetű és tizenkét tollrajzú illusztrációval, egy rajzolt és egy metszett dekoratív fejléccel [készült]. Az illusztrációk, egy kivétellel, mind építészeti tárgyúak, illetve vonatkozásúak, és három rajz kivételével mind két színnel nyomattak.” [Debreczeni: 658.]

A tény, hogy e két könyvről rövidebben szólunk, nem azt jelenti, hogy nem valós értékük szerint kezeljük e műveket. Sőt, külön kiemeljük Debreczeni László minősítését, aki szerint az *Erdély* „Kósnak

egyben a legnagyobb gyűjteményes grafikai műve is”. A *Kalotaszegről* ugyanő ezt írja: „Bár Kósnak 1945 után még több önálló és illusztrált könyve kerül kiadásra, ezek egyrészt szakirodalmi munkák, másrészt pedig régi anyagot használnak fel, így grafikus művészete szempontjából a *Kalotaszeg* tekinthető utolsó könyvének.” [Debrecezi: 658.]

E két kötet illusztrációival gyakorta találkozunk, a Kós Károlyról írt könyvek zöme ezekből vesz át egy vagy több képet, szövegük is eléggé közismert, ezért inkább visszatérünk Sztánára, az 1912-es esztendőbe.

A *Kalotaszeg* című hetilap

ALCÍME: KÉPES HETILAP, 1912. január 7. és március 26. között tizenkétszer jelent meg. Mérete: 22x15 cm, terjedelme 12–16 oldal. A lap alapításának történetét Kós több alkalommal is leírta vagy elmesélte.

„1911-ben olyan tervező munkáim voltak, hogy tél elején otthagyhattam Pestet és hazajöttem Sztánára, feleségemmel. S minthogy gondjaim nem voltak, lapot alapítottam. Komoly képes hetilapot. A transzilvanizmus érdekében és a haladó erdélyi öntudat ápolására. Karácsonyra készen voltam mindennel. Lapom címe *Kalotaszeg* volt. Szerkesztősége az én sztánai fészke, kiadóhivatal és expedíció a vasúti állomási postamesteri asztal, nyomdája: Diamantstein Nándor papírkereskedő és egy őskori, lábbal hajtható flach-gép tulajdonosa Bánffyhunyon. A propagandalevelek széjjelküldve. Megrajzolva és cinkografálva a címlap, a rovatfejek és az első szám illusztrációs anyaga, valamint az első szám szöveganyaga (a bevezető cikket és két illusztrációt a Kolozsvárról elszármazott Kriesch Aladár festőművész jó barátom küldte kérésemre). A főmunkatársak és vidéki tudósítók tábora is szerződötve volt. Kérem, ne mosolyogjanak, pontosan így volt. Többek közt ajánlatot tettem Móricz Zsigmondnak és Ady Endrének is. Az ajánlat szövege így volt: a tisztelt író úrnak bárhol található írását a *Kalotaszeg* leközzölheti minden előleges bejelentés vagy figyelmeztetés nélkül, s ezzel szemben a főmunkatárs úr ingyen és bérmentve kapja rendesen a lap tiszteletpéldányát... Ezt a kitűnő ajánlatomat természetesen minden író, akinek megtettem, elfogadta. Így lett Móricz Zsigmond a sztánai *Kalotaszeg* című képes hetilap munkatársa, tehát szerkesztőségbeli – alárendeltem.” [Kós 1969: 216.]

Az imént említett „kitűnő ajánlat” és Móricz Zsigmond „alárendeltsége” természetesen átvitt értelemben értendő – a fenti idézet különben az 1939-ben írt *Találkozásaim Móricz Zsigával* című visszaemlékezéséből származik –, s a külső munkatársakra vonatkozó utalás sem teljesen helytálló, ui. Varró János a kívülálló hűvösségével rávilágít arra, hogy „Kós nemcsak illusztrálta a *Kalotaszeg*et, de maga is írta csaknem teljes egészében [lásd még az alábbi idézetet – K. P.]. A kis terjedelmű lapba nem nagyon fért bele szépirodalmi anyag. Az egyik szám Móricz Zsigmond *Márkus* című novelláját közli Kós illusztrációjával [...], [ezen] kívül a *Kalotaszeg* tizenkét számában mindössze még három novella, illetve elbeszélés jelent meg. Ezek egyikének címe: *Emberek a havas alatt*.” [Varró 1973: 54.] Az elbeszélés „írója” Sebesi Kiss Ádám, az álnév mögött természetesen Kós Károly rejtezik.

A rajzolt címlapon Kós neve – szerkesztőként – már az első számtól szerepel, az impresszumban csak később jelenik meg felelős szerkesztőként is. Ugyanott szerepel egy „főmunkatárs” is: Böngérfi Géza, kinek a nevét az erdélyi irodalomtörténet nem jegyzi. *Transsilvanus* és *Kalotaszegi gazda*, valamint *SK* szignóval Kós írásai szerepelnek, valós személy Szemere György, Móricz Zsigmond és Cséser Lajos, miniszteri biztos, aki az 5. számhoz írt cikket *A kalotaszegi falusi társadalom szervezéséről*.

A lap alapításáról és szerkesztéséről önéletrajzában is megemlékezik, innen csak néhány olyan adatot emelünk át, amelyeket még nem említettünk:

„1912. január 7-én megjelent a Sztánán szerkesztett és Bánffyhunyon nyomtatott *Kalotaszeg* című képes hetilap első száma, Körösfői Kriesch Aladár festőművész beköszöntő írásával, és az ő meg az én

illusztrációmmal. És azontúl pontosan, minden héten megjelent és Sztánáról mind messzébb és messzébb vitte a posta a négy égtáj felé.

[...] A lapnak szerkesztője és kiadója én voltam. [...] a lap jó részét én töltöttem meg írásaimmal, köztük első, jellegzetesen transzilván szemléletű politikai cikkeimmel (*Erdély és a pesti közvélemény; Erdély és a telepítés; Erdélyben keressük!; Egy erdélyi mágnás* stb.).” [Kós 1991: 120–121.]

Egy adalék az eddigiekhez, mely azt példázza, hogy egy lap szerkesztéséhez nem föltétlenül szükséges tíz fős személyzet.

„S lám kaptam másik bolondot is társamul: az állomásfőnököt, aki egy személyben postamester is lévén, vállalta a kiadóhivatali adminisztrációt és az expedíciót. Aztán megegyeztem a lap technikai előállítására nézve Diamantstein úrral, a bánffyhungyadi papírkereskedővel, akinek volt egy lábbal hajtható nyomógépe, valamennyi betűje és papirosa és a maga személyében betűszedője is.” [Kós 1962: 1069.]

Az 1912-ben megszerzett tapasztalat már 1919-től folyamatosan kamatozott, a „kamatos szellemi tőke” pedig az Erdélyi Szépművés Céh szervezésekor hozta meg igazi hasznát. Ugyanis az ESzC anyagi biztonságát – részben! – a kis létszámú adminisztráció jelentette.

„És a lap előállítása mibe került, istenem? Diamantstein a lábával nyomtatta és örült, hogy nem mentem a lappal Ábrahámmal. A kliséket én rajzoltam, reggel vonatra adtam, másnap estére már megkaptam kimetszve, Budapestről.” [Bajor: 636.]

Nos, ez nem mindig sikerült, az 5. számban rövid közlemény tudatja: „Sajnálattal kell értesítenünk szíves olvasóinkat, hogy ehhez a számhoz készült illusztrációink csak a jövő számban jelenhetnek meg, miután a kliséket a budapesti cinkográfusunk nem küldte el időre.”

A február 25-i számban, a 13. oldalon olvasható szerkesztői üzenet újabb előfizetők toborzására szólítja föl az olvasókat. Az üzenet záró sorait idézzük: „Aki Kalotaszeg és Erdély magyarságának érdekeit szíven viseli, az segítőkül, olvasónkul, munkatársunkul fog szegődni mellénk. – Üdvözlését küldi olvasóinak a Szerkesztőség.” [8. sz.]

A *Kalotaszegben* – néhány Kriesch Aladár-rajz mellett – Kós rajzai és folyóirat-grafikái (címlap, rajzos rovatcím, címirások) találhatók. „A nem építészeti jellegű rajzok közül a *Nyomtalan út* című saját verséhez, *Emberek a havas alatt* c. elbeszélésehez és Móricz Zsigmond *Márkus* c. elbeszélésehez [8. és 9. sz.] készült illusztrációi említhetők.” [Debreczeni: 654.]

Ez alkalommal ki kell javítanunk Varró János közlését, aki a *Márkushoz* készült illusztráció kapcsán a következőket írja: „Az egyik szám Móricz Zsigmond *Márkus* című novelláját közli Kós illusztrációjával. Ez a linóleummetszet hívja fel Móricz figyelmét Kós illusztráló művészetére, s csakhamar megállapodás jön létre köztük, hogy következő kötetét teljes egészében Kós illusztrálja.” [Varró 1973: 54.]

Téves közlés, hogy az illusztráció linómetszet volna, Kós csak 1916-tól dolgozott ezzel a technikával (ráadásul a többször idézett illusztráción is látszik, hogy tollrajz [lásd Kós 1969: 219.]), a „megállapodás” pontos részleteit Kós 1939-ben rögzíti a *Találkozásaim Móricz Zsigával* című visszaemlékezésében. Érdeemesnek ítéljük a Móricz–Kós párbeszéd egy részletét idézni. Időpont: 1914, helyszín: Leányfalu, Móricz nyaralója.

„– Talán nekem is, máig is ez a legkedvesebb könyvem. [A *Hét krajcár*ról van szó. – K. P.] Most új kiadásra készülünk belőle, karácsonyra. De szeretném, ha illusztrálva, szépen jöhetne ki. – Hirtelen hozzám fordult: – Olyanféle rajzokra gondolok, mint amilyen a Márkus-illusztrációd volt.

– Igazán tetszett?

– Úgy kellene megrajzolni. Mindenik novellát. S ha volna időd s kedved, megcsinálhatnád. A kiadóm vállalja a költségeket, tudom. Te tudnád azokat megrajzolni, de ezek a pestiek nem értik azt. Szép könyv lenne...

Megbeszélgettük a részleteket is, és megígértem, hogy megpróbálom a rajzokat megcsinálni.” [Kós 1969: 220, 221.]

A leírásban ekkor következik az a jelenet, amikor megtudják, hogy a trónörökösöt meggyilkolták. Az illusztrálási megállapodás végeredményéről, néhány sorral odébb, ezt írja Kós: „A *Hét krajcár* illusztrált kiadása soha meg nem jelent.”

A SZERKESZTŐI ÜZENETEK között egy levél olvasható, amely azt illusztrálja, hogy a lap valóban kapós volt:

„*Előfizető, Gödöllő.* Kérésének szívesen megfelelünk és legközelebb küldünk 3 sorozatot eddigi lapszámainkból. De csak a 3-ik számtól küldhetjük, mert az 1. és 2. számok már régen elfogytak.” [Kalotaszeg, 9. sz.]

A *Kalotaszeg* szerkesztése és kiadása is téli időszakra esett, s amikor megcsurrant az eresz, ismét indultak az építkezések, a lap „Egy negyedév után abbamaradt, mert megbízást kaptam, hogy építsem föl a Wekerle-telepet.” [Bajor: 636.] A vállalkozásnak is felfogható lapalapítás mérlegét így vonja meg Kós:

„Őszintén mondom, nem fizettem reá erre a vállalkozásomra, ellenben tapasztalatot szereztem a szerkesztés, kiadás, közönség szervezés, az újságírás gyakorlati munkaterületein, amelyek – anélkül, hogy akkor erre gondoltam is volna – későbbi életemben nagy hasznomra voltak.” [Kós 1991: 121.]

Egy új technika: a linómetszés

AMINT AZ ELŐZŐ idézetek egyikéből kiderült, a képek, grafikák nyomdai reprodukcióra alkalmas nyomólemezeit, az ún. kliséket Kós Budapesten rendelte meg, ugyanis Kolozsvárott még hiányzott az ehhez szükséges felszereltség. Létezett azonban egy olyan technika, amely kis példányszámú, közvetlen nyomást tett lehetővé. A linómetszéssel Kós már korábban megismerkedett, de alkotó esztendeinek kezdetén csak tollrajzokat és – építészeti munkáihoz – akvarelleket készített. Emlékiratában arról is megemlékezik, hogy miként jutott el a linómetszés alkalmazásához. 1916-ban történt, miután Pestre hívták, ahol egy alkalommal Kárpáti Auréllal került össze, s ő munkát ajánlott neki:

„»Írtam egy drámát, illetve dramatizáltam a Kőműves Kelemen népballadát, melyet könyvalakban a Táltos kiadó rövidesen kihoz. Szeretnék, hogy az szép, stílusos könyv legyen. Oda kellene nekünk egy rajzolt címlap és négy, egész oldalas illusztráció. Arra gondoltam, hogy ez neked való téma volna. Szeretnék, ha vállalnád.« [...]»

Másnap este megkaptam a darab kéziratát, megállapodtunk a könyv lapméretében és a szedéstükörben. S amikor néhány nap múlva a vázlatokkal elkészültem, gondoltam egy merészet: megpróbálom a rajzokat linóba metszeni.

(Még hallgató koromban följárógattam az Iparművészeti Iskola esti tanfolyamára, ahol Muhits Sándor grafikus tanár ambiciózus nyomdászokat avatott be a könyv- és nyomdagrafika magasabb rendű rejtelseibe, s ott próbálkoztam én is a betűrajzolással és a linómetszéssel is. Azóta azonban a linómetszéssel nem foglalkoztam mostanig.)

Muhits Sándor barátomtól jó angol vésőket kaptam kölcsön, de aztán meg is vásároltam azokat. Linóleumot Seefelner boltjában vettem. Kicsit félve fogtam a munkának, de hamarosan beletanultam;

az öt metszet közül csak kettőt kellett újracsinálnom. És hiszem, hogy Kárpáti öröme őszinte volt, amikor átvette tőlem a dúcokkal együtt a levonatokat, én pedig ma sem szégyenlem azokat az én első linómetszeteimet, melyekkel a Kőműves Kelemen drámája 1916 decemberében megjelent.” [Kós 1991: 166, 168.]

Íme, megvan az új technika, amely újabb költségektől mentesíti a nyomdászt: nem kell kliséket rendelni pénzért, hisz’ a linómetszeteket házilag is elő lehet állítani – no, nem akárciknek, de Kósnak, az ezermester művésznek ez nem volt gond.

1919 után amúgy is négy gyermekre kellett keresni, minden munkát meg kellett fogni, így ugyancsak hasznára vált, hogy elsajátított egy újabb, kevesek által ismert sokszorosító technikát.

„Anyagi függetlenségemet ebben az első tíz esztendőben [1919–1929] a legkülönbélebb munkák vállalása szerezte meg: voltam kolozsvári lapok külső munkatársa, illusztrátor, nyomdagrafikus, építővállalkozók műszaki rajzolója és művezetője, voltam népújság alapítója és szerkesztője, kiadója, jórészt írója és illusztrátora is, végül voltam magam által írt, linómetszetekkel illusztrált, házi nyomdámon nyomott és bekötött amatőr könyvecskék maszek kiadója és elárúsítója. Egyszóval: anyagi függetlenséget Sztána nem adott, de megéltünk ott úgy-ahogy, és emberi függetlenségünket megtarthattuk.” [Marosi 1974: 11.]

A linómetszés technikájának elsajátítása új korszakot nyitott Kós grafikájában.

„Az illusztrációkat linóleumba metszi, ezzel új technikai eljárásra tér át, amely később jelentős szerepet kap grafikai munkásságában. Most tehát nemcsak a rajzok megalkotása, hanem a nyomólapok [az ún. dúcok] elkészítése is a művész feladatává lett. És bár a linóleummetszés, tekintve az anyag tulajdonságait, gyakorlatot és több tapasztalatot kíván, Kós már első ilyen mű munkájában is kitűnő linómetszőként mutatkozik be. [...]

1921 karácsonyán, a Kolozsvárt megjelenő *Keleti Újságban* *A Gálok* című kisregényével közlik négy linóleummetszetű illusztrációját. [...]

Az 1920-as évek első felében már Erdélyben is többen foglalkoznak linóleummetszéssel. Ács Ferenc, Bortnyik Sándor, Mattis Teutsch János, Papp Domokos, Tóth István az ismertebbek [...], de Kós Károly az, aki az első világháború után elsőnek vette itt kézbe a linó-vésőt, s később is ő marad a technika legkövetkezetesebb alkalmazója és legmarkánsabb művelője. Nem pusztán művészi ambícióból vagy kedvtelésből metsz linóleumot, hanem főleg kulturális nevelői, ismeretterjesztői céllal. Akár a középkor végi és a későbbi fametszők, kik technikájukat ismeretközlés, propaganda eszközeként tekintették, és munkáik esztétikai értékével, művészeti jelentőségével keveset törődtek.” [Debreczeni: 655, 656.]

A sztánai kis nyomda illusztrációi már nem tollrajzok, hanem linómetszetek, hosszabb szöveghez azonban ólombetűt is használt. 1916-tól a „sztánai korszakig” (1922–1924) még volt néhány esztendő, de Kós ez idő alatt sem tétlenkedett.

A Vasárnap és a Napkelet

MINDKÉT LAP nyolc-tíz évvel a *Kalotaszeg* után jelent meg. A lapokat ezúttal nem Bánffyhunyon nyomtatták, lábajtású kis gépen, hanem Kolozsvárott, íves magasnyomással, de teljesen új körülmények között – itt elsősorban a kisebbségi viszonyokra utalunk. A cikkek témája emiatt megváltozott, de a lélek maradt, Kós továbbra is hű maradt eszméihez: minden sora tanít, buzdít, bátorít.

Első, igen harmonikusra sikeredett munkája a *Napkelet* című félhavi folyóirathoz készített címlap. A *Napkelet* 1920. szeptember 15-én indult, utolsó száma 1922. május elsején jelent meg. Főszerkesztője Paál Árpád, szerkesztői Ligeti Ernő és Kádár Imre, segéd-szerkesztője Szentimrei Jenő volt.

Kósnak már a 3. számban cikke jelent meg [Beszélnek Erdély kövei is. *Napkelet*, 1920. okt. 15.], amelyhez hat illusztrációt mellékel. A téma: a három kultúra megnyilatkozása és találkozása Erdély építészeti emlékeiben. E cikkből lett aztán a kézzel nyomott *Erdély kövei* kísérszövege.

A lapnak iniciálé-sorozatát készítette, az első sorozatot még linóba metszette, 1921 közepétől pedig egy finomabb rajzú típus jelenik meg a lapban, ez – vélhetően – már cinkográfiai úton készült. A *Napkelet* első számában jelent meg közismert, név nélküli ex librisze, a botra támaszkodó, „vigyázkodó” alakkal. A háttérben – mi más lehetne? – egy fiatornyos kalotaszegi templom.

Röviddel a *Napkelet* megjelenése után Kós és két társa politikára adta a fejét. 1921 januárjában megjelent a *Kiáltó szó*, öt hónappal később pedig megalakult az Erdélyi Néppárt...

„... amely céljaiért önálló orgánum hasábjain kívánt síkra szállni. Az orgánum megjelentetését a Lapkiadó Rt. nem vállalta. Ekkor a *Keleti Újság* és a *Napkelet* öt vezető munkatársa – Kós Károly, Nyirő József, Paál Árpád, Szentimrei Jenő és Zágoni István – létrehozta a Kaláka betéti társaságot. A Kaláka indítja meg – 1921. nov. 13-án – a *Vasárnap* című néplapot (főszerkesztője Benedek Elek, felelős és egyben tényleges szerkesztője Kós Károly), amely utóbb a Haladás Lap- és Könyvkiadó Bt. kiadásában *Vasárnapi Újság* címmel folytatja megjelenését.” [Mózes Huba: *Napkelet antológia*. (Kézirat)]

Kötetünk második részében még szó esik e lapról, most csupán egy rövid utalást fűzünk ide, amely a lap kiadására vonatkozik.

„A *Vasárnap* életre hívását kizárólag Zágoni István és Paál Árpád barátaim biztatásával én kezdeményeztem [...] én voltam a kiadója is. De én voltam a szerkesztője, illusztrálója és jórészt írója is. A technikai szerkesztésben, adminisztrációban és expedícióban, a terjesztésben és propagálásban önkéntesen ingyenes segítségemre voltak a *Keleti Újság* szerkesztőségbeli, kiadójabeli és a Lapkiadó nyomdabeli munkás bajtársaim.” [Kós 1971.]

A *Vasárnap* a Lapkiadó és Nyomdai Műintézet Rt. nyomdájában készült. Alcíme: képes hetilap, mérete 29x21 cm, terjedelme 16 oldal. A *Vasárnap* 1921. november 13.–1923. március 21. között jelent meg. Szünetelt 1923. január 14. és március 21. között, majd május 6-tól 1925. március 29-ig *Vasárnapi Újság* címen, Szentimrei Jenő felelős szerkesztő neve alatt indult ismét útjára. Kós – még egy darabig – művészeti munkatársként szerepelt.

Kós tervezte meg a lap tipográfiáját, ő rajzolta a címfejet és a rovatcímek (Világkrónika, Népgazdaság, Hírek, A posta) fölé a kis illusztrációkat. Építészettörténeti írásokat is közölt a lapban, amelyeket tollrajzokkal vagy linómetszetekkel illusztrált.

A sztánai kis nyomda termékei

AZ ELSAJÁTÍTOTT és egyre sűrűbben gyakorolt linómetszés, valamint a nyomdatechnika alaposabb megismerése arra sarkallta Kóst, hogy hajdani példaképei – William Morris és John Ruskin – nyomán ő is kis nyomdát állítson föl, ahol saját szövegével „illusztrált” képeit (nem tévedés! – Kós képekben gondolkodott, tehát előbb rajzolt, s csak utána írta meg a szöveget) kinyomtathatja. Egyik indítéka az elődök példája, második oka a Morrisék által hirdetett kulturális–nevelői célzatosság volt, amihez már csak egy jó adag művészi ambíció kellett, hogy tető alá hozza a kis műhelyt. Kiadványai tervezésekor a könyvművészet remekeit gyűjtő emberekre is számított.

„Nekem volt Sztánán egy, az írógép feltalálása előtti időben levelek másodpéldányának készítésére használt, úgynevezett levélprésem, s ennek felhasználásával a világháború utáni első időben házilag összeállított kézi sajtóm, melyen 1922-ben, 1923-ban és 1925-ben egy-egy, összesen három, a magam szövegeit és illusztrációit tartalmazó, kis példányszámú, számozott könyvecskét nyomtattam, fűztem

és kötöttem, az ilyen könyvritkaságokat kedvelő és gyűjtő amatőrök számára. Akik azokat hamarosan fel is vásárolták.” [Marosi 1974: 14.]

1. Erdély kövei

A SZTÁNAI NYOMDÁBAN három kiadvány készült, mindegyik kis példányszámban, tehát manapság bármelyik sztánai könyvecske igen becses darabja lehet egy-egy könyvtárnak, bibliofil gyűjteménynek.

Sorrendben az első az *Erdély kövei*, amely egységes stílusban az erdélyi magyar, szász és román építészet remekeit mutatja be. A kiadvány impresszuma: „Készült e könyvecske Sztánán, Kós Károly műhelyében – 1923 – 200 példányban.” [Gall: 310.; nota bene: a könyvecske címlapján 1922 áll, az impresszumban pedig 1923! – K. P.] Több alkalommal is beszélt erről a könyvről:

„– Az *Erdély kövei* című bibliofil könyvecske 1922-ből való. Utószava azonos az *Beszélnek Erdély kövei is* című írással, mely 1920-ban a *Napkelet* című folyóirat hasábjain jelent meg. Mind a kettő korábbi élményeket rögzít, nemde?

– Korábbi élményeimet kevertem új tapasztalatokkal. Vázlatfüzeteimben megvoltak a rajzaim, ezeket kronológiailag, stílustörténetileg és tájegységek szerint rendeztem. Ezek évek hosszú során gyűltek össze. Lehetőleg minden évben bejártam egy-egy vidéket és sokat rajzoltam. A legjellegzetesebbeket megmetsztem linóleumba. A tanulságokat megírtam az általam említett cikkemben, de a könyv végén annak csak a summáját közöltem. Betűm is csak annyi volt Sztánán, hogy csak a legtakarékosabban mondhattam el a magamét. De a lényeg ott van.” [Benkő: 84.]

„Mint grafikus ugyanennek az esztendőnek a második felében készítettem el *Erdélyi kövei* címen tervezett képeskönyvecském 30 darab linómetszetből álló képanyagát. Ezt a könyvecskémet aztán házilag összeeskábált – amolyan ősi Gutenberg-típusú – kézinyomdámon 1922–1923 telén Sztánán 200 példányban kinyomtattam, befűztem, bekötöttem és felkínáltam az erdélyi könyvbarátoknak. Egy hónapon belül az összes példányokat fel is vásárolták.” [Kós 1971: 1507.]

„A könyv tizenegy képét két színnel kivitelezte, négy lapján pedig már a három színnel való nyomással is találkozunk. Az *Erdély kövei*, amelyet szerzője úgy adott az olvasók kezébe, ahogy tudta »és ahogy lehetett«, igénytelenségében is grafikai remekmű, s az első ilyenmű munka az erdélyi könyvnyomtatás történetében.” [Debreczeni: 656.]

Kós – a bohém Bajornak – egy apró gyártási titkot is elárult:

„Volt otthon egy sokszorosító présem. [...] Hát avval csináltam én az *Erdély kövei* című könyvemet. Én szedtem, én nyomtattam a könyvet, én kötöttem. A nyomdász barátaim suvasztották hozzá a papírt.” [Bajor: 638.]

2. Atila királról ének

EMLÉKEZTETÜNK RÁ, milyen bosszús volt annak idején Kós, amiatt, hogy ezt a kis munkáját többre értékelte a közönség, mint építészeti tevékenységét. Félretéve bosszúságát, csupán a sikerre emlékezve úgy döntött, hogy ismételten kiadja a balladát, természetesen most már új formában, linómetszetekkel illusztrálva. Az eleve elrendelésben mélyen hívő Kós így emlékszik erre:

„Erősen hiszem ma is, hogy a sors akaratából kellett akkor [1908-ban] megírnom az én balladakuriózumomat, hogy majd egyszer, amikor úgy fordult, hogy a történelem kiverte kezemből az építész cirklíjét és vonalzóit, felvehessem abba egykori író tollamat.” [Kós 1991: 94.]

A kortárs költő dicsérete így hangzik:

„1923-ban Kós első írói műve könyv alakban is megjelent. Nem Kolozsvárt, hanem Sztánán. – Jó Heltai Gáspár, kolozsvári könyvnyomtató mester, ha feltámadna, elálmélkodnék rajta, és gyönyörködnék benne. Mert ezt olvasná a kolofonban: »E kis könyv szövegét az Első Magyar Betűöntöde Rt. Corvinus antiqua betűivel szedte, képeit linóleumba metszette, kézisajtón, péterfalvai papirosra nyomtatta és bekötötte Kós Károly műhelye Sztánán, 1923.«” [Áprily: 644.]

A könyv „kis alakban, 400 példányban jelent meg; a külső és belső címlap, a nyolc kép és a kötési előzékpapírok linóban, a szövegrész nyomdai betűkkel és metszett iniciálékkal készült. A képek grafikai kiállítása – a linóleum-technikának megfelelően – ezúttal egészen más, mint a rajzos első kiadás. A rajzok egyszerűsítettek, a részletek összevontak, a vonalak vastagok. Alkalmazást és jelentőséget nyernek a kompakt fekete foltok, a háttér színes alányomása. A vastag vonalakkal közrefogott és tagolt háttérmezők a képeknek sajátos üvegfestmény jelleget adnak. Azt lehet mondani, hogy ebben a kiadásban a képek az eredeti tollrajzokat követik ugyan, de teljesen átköltött változatban, s így még nagyobb erővel jelenítik meg a nagy dráma mozzanatait.” [Debreczeni: 656.]

3. Kaláka kalendárium 1925 esztendőre

TENYÉRNVI FÜZETKE, mérete 15x11,5 cm, 84 számozatlan oldalból áll. Impresszuma egyszerű: „Készült a kalendárium Sztánán, Kós Károly műhelyében, 1924.” A címodalt követően újabb információ: „A kalendáriumból 250 példány készült.”

Egy kritikusa felrója Kósnak: ez bizony nem a Kelmscott Press-kiadványokhoz hasonló minőség... Vékonyka, sárgás papírra készült, a szedés egyenetlen, a szövegben a megengedettnél több a hiba, a rajzok darabosak és így tovább. Van benne igazság, de nem árt néhány dolgot figyelembe venni: ez nem fametszet és nem rézkarc, a linómetszettől pedig nem lehet túéles kontúrokat, vékony vonalakat elvárni. A másik dolog: a Kelmscottnál minden munkának külön mestere volt, Sztánán pedig mindent egy ember végzett, Kósnak legfennebb a két nagyobb gyermek segíthetett a lapokat összehordani, fűzni. Kicsit sarkítva: a Kelmscott mögött Anglia, a hatalmas gyarmatbirodalom áll, Kós mögött pedig csak Kalotaszeg, a maga köves, sanyarú földjével. Érdekes módon, ha e „silány” füzetke valamely példánya egy-egy pesti antikvárium árverésére kerül, komoly összegekért cserél gazdát... Nem a papír minőségéért, hanem azért, mert a füzetke minden oldalán ott tudják Kós Károly keze nyomát.

„1924-ben készítettem mint [...] grafikus év vége felé: *Kaláka kalendárium 1925 esztendőre* című képeskönyvecskémet (linómetszet-illusztrációit, szedését, nyomását, kötését) sztánai műhelyemben. Ugyanebben az esztendőben terveztem, alapoztam és szerveztem az Erdélyi Szépművészeti Céh könyvkiadó vállalatát, valamint írtam már *Varju nemzetség* című regényemet is.” [Kós 1971: 1509.]

„Egy év múlva, 1924 végén, Kós Károly ismét új meglepetéssel szolgál a művészi könyv kedvelőinek: Szentimrei Jenővel *Kaláka kalendárium* címmel kis naptárkönyvet ad ki az 1925-ös évre. A teljes grafikai kiállítás Kós műve, beleértve a Szentimrei történelmi szövegeihez készített tizenkilenc linómetszetű illusztrációt is (archaikus város- és várveduták, régi fejedelmek arcképei).” [Debreczeni: 656.]

No, akárhogy számoltam, nekem sehogy sem jött ki a tizenkilenc: vagy több, vagy kevesebb. De leltározzunk együtt. A borítón is linómetszet van, majd következik a kalendáriumi rész, ahol minden hónaphoz tartozik egy metszet. Páros oldalon vannak a hónapok, nevük két változatban (a nemzetközi és a régi magyar elnevezéssel), a metszetbe ugyanakkor az állatövi jegyeket is belekomponálta a művész. A metszet alatt, a klasszikus naptár-tördelés szerint a hónap napjai és a névnapok. Alul a hold változásai. A

páratlan oldal üresen hagyva, jegyzetek számára, a fehér teret szegő keret fölött nagy betűkből szedve:
MEMORIALE.

Ezt követi a *Százesztendős jövőmondó* versbe szedett jóslata (a címet szintén linóba metszette Kós), minden kalendárium örökös „rovata”. Szignója nincs, Varró János szerint a kalendárium szövegét Szentimrei Jenő írta [Varró 1973: 105.]. A *Krónika* rész négysorosait biztosan ő írta, hiszen azok – újabbakkal bővítve – önálló kötetben is megjelentek, *Szentimrei Jenő Verses magyar krónikája* címmel [Kvár, 1928].

De ne tanakodjunk a szerző kiléte fölött, inkább olvassák figyelemmel a „százesztendős” bölcs – betűhíven másolt – tanácsait.

Százesztendős jövőmondó

Január jön hóval, február jön jéggel,
Március szelekkel, április szeszéllyel,
Május gyöngyvirággal, június jön meggyel,
Julius esővel, águsztus meleggel;
Szeptember hoz almát, október friss mustot,
November friss havat, s végre kis Jézustok,
Decemberben lassu haldoklását látva,
Szenvedéseitől az évet megváltja.

Szenvedéseitől? Hát lesz szenvedés is?
Lesz bizony bőséggel, válogathatsz tésis
De ha nem válogatsz, úgyis jut belőle,
Majd meakulpázhatsz aztán nyakrafőre.
Az én vétkem Uram! elmondhatod bátran,
Mert ujesztendőben sem leszel hibátlan.
Akkor is csak magad kicsi hasznát nézed,
De rút önzéssel magad is felvérzed.
Mert kapkodszt tétován, s ahelyett, hogy végre
Kézbe vennéd sorsod, rábizod az égre
Pedig meg van írva, megirták eleid:
Ha segítsz magadon, az Isten is segít!
Hogy segíts magadon? Nem szóval, de tettel!
Elhúzóadás helyett jó igyekezettel!
Hogy végtére Erdély három nációja
Ne legyen egymásnak hátramoszdítója
Hogy megértsük egymást, mert kívülről senki
Nem jó segítségül, csak téfelt leszedni.
Ha meg felülről jön: csak hatalmat akar,
Ha ki föld alól jön: sötét titkot takar.
De akik itt élünk munkával és bajjal,
Álljunk össze tettel, ne örökös jajjal,
Fogjuk kézre magunk magunk dolga végét,
Csináljunk kicsibe mi egy világbékét,
Egyformán magyarnak, románnak, németnek,
Munkásproletárnak, földműves-népeknek
Dolgos zsidónak és dolgos keresztyénnek:
Nincs is több tanácsa a százéves vénnek.

Ezt újabb „fejezet” követi, előtte metszett betűkből komponált címlap van: ERDÉLY ANNO 1625. Itt hat metszet következik, hat erdélyi várról készült „veduta”, az előtérben korhű ruhákba öltöztetett alakokkal. A hat vár: Kolozsvár, [Maros]Vásárhely, Szeben, Fogaras, Sebesvár, Küküllővár. Mindegyik metszet alatt négy soros versike.

Kolozsvárnál ezt olvashatjuk:

Hej! jó elegyítés a magyar a szásszal,
Mint jó földben jó mag, fizet dús kalással,
Centumpátareink élnek bölcs tanáccsal,
Kincses szép Kolozsvár nem cseréllek mással.

Kós a verssorok tipográfiájára is gondot fordított, minden sort annyira megritkított, hogy egyforma hosszúak legyenek, s egyezzenek a metszet szélességével. A vásárhelyi vár metszete alá írt vers egyik szavát, főlős magánhangzók beillesztésével megnyújtotta. Ebben a szakaszban három szedési hiba is van (5sak = csak, nyuta = nyugta, vagyou = vagyon), azokkal együtt reprodukálom:

Szegény gyalog székely, 5sak irhája vagyon,
Hol tatár, hol hajdu, de prédáálják nagyon,
Rossz kicsi élettyin nyuta gyéren vagyon
Csudálhattyátok-é, ha hét esze vagyou?

A kalendárium utolsó része: „KRÓNKA az erdélyi nemzetségek viselt dolgairól”. Alcíme: „Emlékezetre való dolgoknak rövid foglalata, melyek az erdélyi nemzeteket jó vigyázásra serkenthetik igen ügyefogyott állapotjukban.”

A szöveg tulajdonképpen történeti kronológia, 106-tól 1689-ig Apafi Mihály haláláig (a szövegben Apafi, a metszeten Apaffy alak olvasható). A szöveg végén a be nem tartott ígéret: „Folytatás a jövő évi kalendáriumban”. A szöveges rész a páros oldalon van, a páratlan oldalon pedig egy-egy erdélyi uralkodó (király, vajda, fejedelem) portréja található. Ezek a következők: János király, János Zsigmond, Báthori István, Báthori Zsigmond, Mihály vajda, Bocskai István, Bethlen Gábor, öreg Rákóczi György, ifjú Rákóczi György, Barcsay Ákos, Kemény János, Apaffy Mihály. – Ez összesen 12, az előbbi 6 várral csak 18, nem 19.

A Szentimrei-féle *Verses magyar krónika* harmadik kiadásában [Sepsiszentgyörgy, 1991, Castrum Kiadó] az említett metszetek reprodukciója is megtalálható (kivéve Mihály vajdát), ezeken kívül még egy-egy rajz (nem metszet!) a következő történelmi alakokról: Zrínyi Miklós, Básta György, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos – mindegyiken fölülhető Kós szignója, a K betű.

A történelmi kronológiára vonatkozóan Varró szükségesnek tartja kiemelni:

„A *Krónika* tele van az uralkodó osztály történetírása által nem nagyon népszerűsített, régebbi és újabb kori román, magyar és székely népi megmozdulások, pórlázadások adataival, melyeknek nagy részét csupán egyes naplóiírók naplói őrizték meg.” [Varró 1973: 105.]

Varró János a küküllővári illusztráció alá írt négy sorost is idézi, amely egy jobbágy panaszát beszél el, a panasz végén „azonban már ott a fenyegetés” [Varró 1973: 106.]:

Az úré a lányom, az úré a vérem,
Az úré a földem, s a deres a bérem.
Magam nyomorkodom hitvány zabkenyéren:
Hej, ha egyszer én ezt mind-mind számon kérem!

Ez a több fronton is együtt dolgozó népi radikális Kós és Szentimrei azonos szemlélete, a néppel közösséget vállaló grafikus és költő egyező hite. – De ez már politika, erről bővebben a második részben olvashatnak.

Ennyit tartalmaz a kis kalendárium, a megígért folytatás sajnos elmaradt.

A SZTÁNAI NYOMDA rövid történetét Krizsó Kálmán, kolozsvári nyomdász és nyomdatörténész is megírta, az ő írásának egy részletével zárjuk Kós „sztánai korszakát”. Krizsó a Minerva Rt. nyomdása volt, nem egy ESZC-kiadvány impresszumában ott olvasható az ő neve is.

Előbb azonban Székely András művészettörténész méltatásából idézünk pár sort, amely néhány új vonással gazdagítja a Kós munkásságáról született erdélyi kritikákat:

„Ezek a [sztánai] könyv-kuriózumok Kós legszebb grafikai munkái közé tartoznak. Köztük van az *Atila királ* második, szedett szövegű, linómetszetekkel díszített változata és az *Erdély kövei* című linósorozat. Ezek a metszetek továbbra is őrzik az »építész« látásmódot, de már csak technikájuk miatt is hiányzik belőlük a lirizálás és fantasztikum. Szükszavú grafikai megfogalmazásmód ez: ezek az »épületportrék« – és az *Erdély kövei* meg a *Kalotaszeg* lapjain közölt későbbi utódaik – durván faragott népi szobrokra emlékeztetnek. Ugyanakkor árad belőlük a múlt öröksége iránti féltő szeretet. [...] Ez a rajzstílus az építészekre jellemző, akik tervezéskor *szerkesztett* perspektívájú vázlatokat készítenek. Mivel a perspektíva ilyenkor tetszőleges, a képzeletben létező épületet a rajzoló onnan nézi, ahonnan akarja. Az építészből lett szecessziós grafikusoknál – nemcsak Kósnál – úgy érezzük, mintha a föld felett lebegve szemlélnék a tájat. Kiváló arányérzékkel osztotta el a sötét és világos foltokat, ahogy építészeti működésére is az arányosság és szellemesség volt jellemző, párosulva az erdélyi falusi gótika és a faépítészet hagyományainak felhasználásával.” [Kós 1979]

Következzék Krizsó Kálmán cikkének rövidített szövege.

„A kis nyomdászattörténeti história ott kezdődik, amikor a Kós Károly tisztelői sorába tartozó néhány nyomdász ellátta őt használt betűkkel, amit Kós a sztánai Varjúvárba szállított, s itt 1922-ben saját kezűleg kiszedte és kinyomtatta *Erdély kövei* című kis művét, nyomógépe pedig egy kimustrált irodai másolóprés volt. [...]

Nem azért volt Kós Károly építészmérnök és ezermester művészember, hogy ne tudott volna segíteni magán. Ezt a kis prést átalakította, modernizálta a maga kifundálása után, ezen már aztán könnyebben ment a nyomtatás. Az 1923-as esztendőben tovább folytatta a nyomdászkodást és könyvkiadást, s az átalakított kis sajtón kinyomtatta *Atila királról ének* című másik kis művét, majd 1924-ben *Kaláka kalendárium 1925 esztendőre* címen naptárt nyomtatott és adott ki.

Persze, mint amolyan »illegális nyomdatulajdonos« nem tudhatott arról, hogy minden egyes nyomtatványfélérről – különösképpen, ami könyv, újság vagy röpirat volt –, az ügyészségnek, a Tudományos Akadémiának, az összes egyetemi könyvtárnak egy-egy példányt ingyen köteles beküldeni...

Minden valószínűség mellett szól, hogy egyik-másik könyvbarát – aki mint ritkaságot megvásárolta – eldicsekedett a Kós-kiadványokkal, ami valahogyan az »illetékesek« fülébe is eljutott. Ennek az lett a következménye, hogy Kós Károlyt bíróság elé citálták, ahol a sajtótörvény ide vonatkozó szakaszának be nem tartása miatt a legkisebb büntetést szabták ki reá, azaz száz lej büntetés megfizetésére ítélték. A helyszínen a bíróság nem fogadhatta el a büntetéspénzt, hanem ehelyett szépen megmagyarázták Kósnak, hogy a 100 lejt itt és itt befizeti, majd az arról szóló nyugtát itt és itt bemutatja, és akkor rendbe jön minden.

Igen ám, csakhogy ezt a széles körű bürokráciát úgyannyira nem szívelte, hogy inkább nem fizetett sehova sem... Egyszer aztán bekövetkezett a tragikomédia. Egy szép napon a Varjúvárban megjelent

egy csendőr és egynapi elzárásra invitálta a mi Kósunkat... Persze nagyot mulatott a dolgon maga a csendőr is.

Így végződött Kós amatőr nyomdászokodása és a sztánai »könyvkiadó« tevékenysége.

Nagy veszteség nyomdászati ereiklyéink számára, hogy Kós miniatúr sajtója, nagy értékű könyv- és kéziratgyűjteményével együtt – a második világháború utolsó szakaszában – Sztánán mind elpusztult.” [Krizsó: 1257.]ⁱⁱ

Sajnos e kis történet is tartalmaz meseszerű elemeket. Annak idején a perről helyszíni tudósítás készült, ezt idézzük az alábbiakban.

A kolozsvári egyetemi könyvtár pöre Kós Károllyal

(Az *Újság* tudósítójától.) Szokatlan peres ügyben kellett ítélni ma a kolozsvári törvényszék Anca tanácsának. Felperes a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, alperes Kós Károly a kitűnő építő és iparművész.

A per tárgya három kötet illusztrált könyv: *Erdély kövei*, *Ének Attila királyról* és *Kaláka Kalendárium*, melyeket Kós Károly maga írt, rajzolt, szedett, nyomtatott, kötött és árusított, de amelyekből az előírt köteles példányokatⁱⁱⁱ egyik illetékes fórumnak sem küldötte meg. Az Egyetemi Könyvtár érthetően nélkülözte gyűjteményéből e bibliofil-értékű műveket, viszont Kós Károly arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezek a könyvek az ő művészi munkái, s ezért őt kötelezni arra nem lehet, hogy ingyen osztogasson belőlük különböző állami intézményeknek.

Ezért került pörré a sor.

A reggel 8 órakor kezdődő tárgyalásnak egész sereg nyomdászközönsége volt, akik ebben a szokatlan ügyben elvi jelentőségű döntést vártak. Anca bíró kérdésére, hogy miért mulasztotta el a köteles-példányok beküldését, Kós Károly röviden ennyit jelentett ki:

– Mert nem akartam, bíró úr!

A bírák arcán derű suhant keresztül, mire a »vádlott« bővebben kifejtette álláspontját. Kijelentette, hogy ezek a könyvek nem nyomdai műhelyben készültek, tehát nem minősíthetők nyomdatermékeknek, hanem *művészi munkának*. A sokszorosított rézkarcokból sem jár köteles példány, pedig azok is nyomtató eljárással készülnek. Ő műveit épp ezért is nem adta könyvkiadó forgalomba, árjelzéssel sem látta el, hanem *kézirat gyanánt* terjesztette.

Ezután a bíró kérésére felmutatta a »corpus delicti«-ket, a három, maga kezével nyomtatott könyvet. A bírák alaposan végigtanulmányozták mindháromat és szemmel láthatólag megnyerte tetszésüket Kós művészete. Voltak a tárgyalásnak kedélyes momentuma is, mikor a bírónak ama kérdésére, hogy ismertesse a könyvek technikai előállítását, Kós mosolyogva megjegyezte:

– Én ezt, kérem, a bíró úrnak hiába is magyarázom. Van itt egy csomó szaknyomdász, azok biztosan megértenének. De bíró úrnak látnia kellene az ilyent.

A »vád« képviselőjének nem volt különösebb megjegyzése. János Gáspár védő paragrafusokkal támogatta alá Kós érveit, azután a bíróság kerek félórás tanácskozássra vonult vissza.

Az elhangzott ítélet sem mindennapi érdekességű, különösen az indoklása. A szóban forgó könyveket *nyomtatványoknak* minősítette a bíróság és be nem szolgáltatásukért 300 lej pénzbírsággal sújtotta a »vádlottat«. [Összehasonlításképp: az *Újság* példányonkénti ára 3 lej volt akkor; tehát a büntetés összege 100 újság árának felelt meg. – K. P.] De nyitva hagyta a kérdést, hogy a művészi munkából köteles példányt beküldeni kötelezhető-e a művész. A vonatkozó paragrafus úgy rendelkezik, hogy a köteles példányok elmulasztásáért az illető intézmény a mű ötszörös értékét követelheti. De éppen azért, mert művészi munkáról van szó, a bíróságnak az érték megállapításra támpontja nincs és ilyen irányú keresetével felperest polgári perre utasítja. Az ítélet fellebbezhetetlen, tehát nyomban jogerőre emelkedett.” [*Újság*, 1926. márc. 6. (28. évf. 53. sz.) p. 4.]

Az Erdélyi Szépmíves Céh

AZ 1923-BAN közzétett *Guild of Handicraft* igen fontos írása Kósnak, ebben ismertette példaképeinek követésre méltó elveit. Mivel a céhes életnek Erdélyben is komoly tradíciói voltak, nem meglepő, hogy Kós egy olyan kiadót képzelt el, mely legalább nevében őrizze a céhes hagyományokat. Ezt a feltételezésünket megerősíti Marosi Ildikó is: „Az elnevezést Kós Károly sugallta.” [Marosi 1979: 10.]

A két világháború közti Erdélyben két nevezetes „céhet” alapítottak – az egyik tulajdonképpen könyvkiadó volt (Erdélyi Szépmíves Céh), a másik pedig egyesület (Barabás Miklós Céh) –, Kósnak mindkét alapításban oroszlánrésze volt. Az ESzC esetében egy kis archaikus ízt is kevert az alapötletbe: nem *szépmíves*, hanem *szépmíves* céh lett a bejegyzett névben, amiként mindig földmívest írt, földműves helyett. [Az 1925 és 1944 között kiadott ESzC-kötetek bibliográfiai adatai megtalálhatók in: Marosi 1979, 2. kötet, p. 302–311. – K. P.]

„1924. március 29-én a *Keleti Újság* adja közre azt a felhívást, amelynek keretében Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyirő József, Paál Árpád és Zágoni István bejelenti az *Erdélyi Szépmíves Céh* alapításának a tervét: »Mi összeállottunk néhányan, kevesen, akik írunk, s akik ki akarják válogatni az Erdélyben dolgozó írók munkáinak legjavát, és keressük e felhívásunk szavával azt a száz embert, akik értékelik is, de fel is ölelhetik, a megvalósítás biztos útjára vezethetik, egyben magukénak vállalják ezt a vállalkozást és legszebb eredményeit.« Az ESzC 12 hónap alatt 12 kötetet kíván kiadni – száz megrendelő támogatásával, különleges kivitelezésben, kötetenkénti 200 lejes áron.

1924. május 16-án a lap jelzi: »Megtörtént a csoda, alig jelent meg az ESzC első felhívása, *nyomban visszhangra talált Erdélyben. Pár nap alatt a kibocsátandó amatőr példányokat háromnegyed részben lejegyezték.*« A tájékoztató cikkből megtudjuk, hogy »a Céh eddig Nyirő József, Ligeti Ernő, Kós Károly regényeit, Zágoni István történelmi és Paál Árpád *Az ember rejtelméi* című munkáját, Kádár Imre verseskönyvét készítette elő, de még ez évben meg fognak jelenni az erdélyi legjobb prózairók reprezentáns kötetei is.«” [Mózes: 126.]

Az előfizetők száma (1924. aug.: 200; 1925. febr.: 250; 1925. jún.: 333.), a kiadási határidők és a kiadandó címek listája egyre változott, végül Gulácsy Irén: *Hamueső* könyve indította a sorozatot, 1925 májusában.

Kós nemcsak tervező tipográfusa – és elég gyakran illusztrátora is – volt a Céh könyveinek, hanem ő vezette az egész vállalkozást is. Az ESzC indulásáról, s hogy miként került Kós az igazgatói székbe, Ligeti Ernő így emlékezik:

„Regényt akartunk és Gulácsy jelentkezett is, hogy megírja az első kisebbségi tárgyú regényt, amely a háború, különböző forradalmak következtében dögrovásra került biharmegyei kisebbségi falu nyomorúságának a története. A *Hamueső* volt a megváltozott élet első dokumentuma. A sorozat második kötetét Kós Károlynak kellett volna megírni, de az előírt időre nem tudott kéziratot szállítani. Helyette Kádár Imre ugrott be, *Bujdosó ének* című verseskötetével. A harmadik kiadvány már a Kós Károlyé volt, a *Varju nemzetség*, amely az eddig szépirodalmi területen ismeretlen szerzőt egy csapásra vérbeli íróvá avatta. Kós Károly kalotaszegi történelmi tárgyú regénye a mi számunkra is nagy meglepetés volt. Tudtuk Kós eddigi értékeit. Kitűnő építész, ha kell, erőteljesen fejezi ki írásban is mondanivalóit, Attila királyról írt archaikus versezete, amelyet a középkori barátok művészetével ő maga rajzolt meg és nyomott ki kis kézisaajtóján, kétségtelenül írói alkatra mutatott. Kós be-bejárt Kolozsvárra, mindennapos vendég volt a szerkesztőségben, részt vett belső megbeszéléseinken, nagyban politizált, akkortájt még imádtuk impulzív harcos természetét, amely nem ismert tekintélyt és sohasem riadt vissza járatlan utaktól. Hallottuk, hogy odahaza, Sztánán nagy nyomorúságban él, néhány hold földjén maga ás és kapál, kis mokánylován bejárja Kalotaszeget, az ő csodálatos liliputi országát és arra gondoltunk, hogy neki van szüksége leginkább kenyérre. Ezért tettük meg szerény vállalatunk igazgatójának. Most azonban olyan szikrázó, meleg könyvet írt, hogy mi, mesterségbeliek, valamennyien lepipálva éreztük magunkat.” [Ligeti: 70–71.]

Az ESzC alapításának történetét és a kiadóhoz fűződő emlékeit – Marosi Ildikó kérdéseire válaszolva – Kós Károly az alábbiak szerint tárta föl.

„– Miből élhetett meg a két világháború között egy romániai magyar író?

– Íróink a két világháború között szinte kivétel nélkül ügyvédi, orvosi, tanári, tisztviselői, újságírói, illetve szerkesztői, földbirtokosi és más jövedelmükből éltek. Az írói honorárium csak ráadás volt erre. Kivételképpen, tudtommal, a harmincas évektől kezdve csak Tamási és Nyirő éltek meg szépirodalmi munkásságuk jövedelméből. Én magam a Céhtől kapott és egy átlagos középiskolai tanár fizetésének megfelelő igazgatói fizetéséből éltem meg. [...]

– S ebbe benne volt a Helikon is?

– Így feltett kérdésre nem tudok válaszolni, mert nem tudom, hogy melyik Helikonra gondol: a vécsi Helikonnak nevezett írói társaságra-e, mely a Kemény János által évenként kiválogatott és személyre szóló levele útján meghívott háromnapos vendégként Vécsen beszélte meg Erdély magyar kultúrájának ügyes-bajos dolgait? Ez a Helikon nem volt egy szokványos irodalmi társaság, egyesület vagy szövetség. Nem voltak alapszabályai, nem volt vezetősége, tisztviselői, jövedelme vagy vagyona, állandó helyiségei, lakáscíme. Szóval nem volt hatóságilag elismert, tudomásul vett, úgynevezett jogi személy. Volt egy *Erdélyi Helikon* című folyóirat, melynek a programját a vécsi íróközösség állapította meg, szerkesztőjét ugyancsak ez a közösség választotta, viszont kiadását – a szerkesztés technikai és közvetlen adminisztrációjának kivételével, melyet a szerkesztő irányított és ellenőrzött – a három évvel előbb alapított és a Kádár Imre, Paál Árpád, Zágony István, Ligeti Ernő, Nyirő József és Kós Károly alapítótagokból és a folyóirat indulásakor hetedik betétes tagként adaptált [sic!] Kovács Lászlóból álló Erdélyi Szépmíves Céh törvényszékieleg bejegyzett Könyvkiadó Betéti Társaság vállalta és végezte. S mindezt azért mondtam el, mert bosszant, amikor irodalomtudósaink jó része egyszerűen megállapítja, hogy a Helikon a maga tulajdonába átvette az Erdélyi Szépmíves Céhet. [...] Igaz, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh felajánlotta azt a lehetőséget, hogy a helikoni írók, egyenként vásárolt betéteikkel, teljes jogú tagjai lehetnek a Céhek, és akkor, mint most is, azok fognak abban rendelkezni, akik a többség bizalmát megkapták. De egyetlen író sem akadt, aki vállalta a Céhet alapító betétesek által egykor egyenként vállalt betéti és alapdíj-részlet megfizetését. Így tehát maradt minden a régiben: a vécsi Helikon szabad író-társaság és a tőle független Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadó betéti társaság. [...]

Mint szerkesztő mindig tiltakoztam és a lehetőségek határában belül meg is akadályoztam, hogy a folyóiratban túlságosan elszaporodjanak a magyarországi írások az erdélyiek rovására. Mert a véleményem és a megállapított program szerint is, a *Helikon* az erdélyi írók lapja, nem a magyarországi írók fióklerakata; hivatása az erdélyi szépirodalom szolgálata, színvonalának korszerűvé emelése. A magam elsődleges kötelező munkafeladatának azonban a Céh-kiadványok minél gazdaságosabb előállításával kapcsolatosan, azok korszerűen esztétikus formai és szolid szerkezeti megjelenítését vallottam és vállaltam.

– Ha illusztrált egy könyvet, azt külön megfizették?

– A magam könyvgrafikai illusztráló, borítólapp-tervező és kötéstervező-rajzoló munkáját igazgatói kötelességemhez természetesen hozzátartozó munkámnak tartottam, amiért külön honorárium nem illet. De ezt a munkámat különben is szívesen csináltam. [...]

– Olyan szépek, mai szemmel is, a Céh-könyvek és a betűk. Hol nyomtatták őket, honnan voltak a betűk?

– Miután a Céh anyagi alapja elejétől a végéig az előfizetők, illetve a könyveit közvetlenül megrendelő, amatőr könyvbarátok voltak – a Céh úgynevezett külső tagjai –, számukra nemcsak tartalmukban, de külső megjelenésükben, formájukban, szerkezetükben, anyagukban is sajátosan jellemző, korszerűen jó és szép könyveket kellett előállítanunk. Néhány esztendei kísérletezés után ez sikerült is. A Céh-könyvek első sorozatait a Lapkiadó Rt. készítette el teljes egészében. Az ő készletéből válogattuk ki a papírost, a nyomáshoz szükséges Corvinus antikva betűtípust, ő jelölte ki a megfelelő szedőt, tördelőt, gépmestert. Mi adtuk a grafikai anyagot, határoztuk meg a szedéstükröt, mi

végeztük a szedés korrigálását és a revíziót. Amikor aztán 1925-béli indulásunk után két év múlva pénzügyileg rendbejöttünk: volt már forgótökénk, sőt tartalékalapunk, tehát nem szorultunk a Lapkiadó hitelére és a fedezeti váltónkat összetéptük, a könyveink előállításnak különböző fázisait egymástól elválasztottuk. A papirost közvetlenül a péterfalvai gyártól vásároltuk meg, mert így nemcsak olcsóbban, gyári áron jutottunk hozzá, de félvagon rendelése és készpénzfizetés esetében olyan súlyban, minőségben és formátumban gyártotta és szállította le, amilyenben azt mi megrendeltük. A fűzés és kötés munkájára nézve sikerült megegyeznünk a kitűnő Rohonyi Antal egyetemi könyvkötővel, a könyv hátához szükséges pergament kizárólag a mi számunkra gyártotta és szállította a kolozsvári Dermata gyár. Könyvsorozatunk nyomdai munkáinak elkészítésére négy kolozsvári nyomdától kért és kapott árajánlat alapján a munkát a Minerva Rt. kapta meg, mely nemcsak a legolcsóbb volt, de vállalta azonfelül azt is, hogy a mi könyveinket újonnan hozatott Garamond antikva betűtípussal nyomja ki. Itt jegyzem meg, hogy a kizárólagosan amatőr könyvbarátok, a Céh úgynevezett külső tagjai számára, tehát zárt számban, famentes papírra nyomott, félbőr, illetve pergamenkötéses, névre szóló ex libriszes könyvpéldányokon kívül, készült ugyanezeknek a könyveknek egy félfamentes papirosra nyomott, fűzött, sorozatonként is megrendelhető, de könyvkereskedésben egyenként is megvásárolható, nagyobb példányszámú, olcsó kiadása is.

– A Céhnek saját nyomdája nem volt soha?

– Nem volt. [...] Persze hogy szerettem volna a Céh számára is saját nyomdát beállítani, amolyan gyomai Kner-félt. De számolva a lehetőségekkel, elejtettem ezt a tervet. Megelégedtem azzal, hogy jórészt az én részvételemmel, Erdélyben, egy mindentől és mindenkitől független, Erdélyben gyártott papiroson, erdélyi nyomdában, erdélyi írók szép és jó könyveit előállító kiadóvállalat vezetője lehettem. [Az ESzC kiadványai az első három évben a Lapkiadó Rt. nyomdájában készültek, majd 1928-tól a Minerva Rt.-nél, de 1929–1931 között a Concordia is besegített (38–61. számú kötetek). – K. P.]

– Ki adta a hitelt a Céh-kiadványok elindításához?

– A közönség. Erre építettem én, mégpedig régi tapasztalatom alapján. Tudniillik én azelőtt már szerkesztettem lapot, és adtam ki kis könyveket. Volt egy nagyon jó névsorom. Tudtam, hogy ki szereti a szép könyvet és a jó könyvet. Körülbelül ötszáz darab felhívást küldtünk ezekhez a könyvbarátokhoz, kérve a Céhnek címzett, mellékelte levelezőlapokon szíves válaszukat, hogy vállalják-e *látatlanban*, a nevüket tartalmazó ex libriszel ellátott, tehát kizárólag az ő számukra készült, szép és jó erdélyi könyvek átvételét ilyen és ilyen áron. Miután »lapkiadói« barátaim útján ismertem a nyomdavállalat költségvetési adatait, meg tudtam csinálni a magam költségvetését, melyből kisült, hogy ha kétszáz darab, felemelt árú, amatőr példány átvételét biztosítani tudjuk, akkor megvan a fedezete az első tíz példányra tervezett könyvsorozatunk kiadásának. Hamarosan megkaptuk a válaszokat; a feltétlenül szükséges kétszáz amatőr megrendelő helyett háromszázötven jelentkezett. Ezzel az eredménnyel kerestem fel a Lapkiadó igazgatóját, Weisz Sándort, aki ennek alapján vállalta is első sorozatunk előállítását, de hivatkozva felelősségére, azt kérte, biztosítékul írjak alá a Lapkiadónak egy fedezeti váltót.

– Mi volt a fedezet?

– A tehermentes Sztána.

– Feláldozta volna Sztánát?

– Én nem, mert biztos voltam benne, hogy a megrendelők nem hagynak cserben. És mindenikük ki is fizette a maga amatőr példányának árát. Nevüket közöltük minden amatőr példány végén.

– S esetleg más nem tehetett volna ki ezt az összeget?

– Lehet. De mi erre senkit sem kértünk, mert nem volt erre szükségünk. Így függetlenek maradtunk. Indulásunk után két évvel, 1926-ban azt a fedezeti váltót is már el lehetett tépni! A helikoni első találkozásunkon Kuncz felvetette, hogy szüksége volna az íróársaságnak egy folyóiratra, melyet a Céh adna ki. Mire én azt válaszoltam: »Minden folyóirat ráfizetéses, még a *Nyugat* is. Csak akkor vállaljuk, ha a Céhnek lesz fölös jövedelme, hogy fedezhesse a ráfizetést. Mert a Céhet veszélyeztetni nem szabad.« Így aztán, ígéretünk szerint, 1928-ban vállaltuk a *Helikon* folyóirat kiadását is. Viszont a

helikoni íróársaságot köteleztük arra, hogy igenis propagálja a folyóiratát: tessék propagálni, tessék terjeszteni, ebben segítsenek a Céhnek.

– Mindenki megírta már az alakulást, de azt senki sem, hogyan szűnt meg a Céh.

– Hát egyszerűen úgy, mint ahogy 44 végén minden más egykori kiadó és lap megszűnt.

– Mi történt az irataival, a levelezésével?

– Máig napig sem tudom. Csak egyik napról a másikra kitelepítették a Fő-tér 7 szám alatti helyiségből, ahol most a bank van, a harmadik emeleti egy szobájából.

– Ki volt segítségére a Céhnél, mint alkalmazott?

– Kádár Ilus. Az alapítástól a megszűnésig ő volt a fő mindenes. Ő volt a gépíró, a pénztáros, a könyvelő. Olyan egyszerű volt a mi adminisztrációnk, azért nem fizettünk reá. Ma egy-egy szerkesztőség nem is tudom hány emberből áll! A Céh egy íróasztallal kezdte a nyomdában, a Lapkiadónál, az Egyetem utcában. Ez volt a szerkesztőség és kiadóhivatal. Mellettem ült egyetlen alkalmazottunk: Kádár Ilus. Akkor még Kovács László sehol sem volt. És kaptunk kölcsön egy írógépet, gratisz, azt is a nyomdától. Ez volt az egész szerkesztői és kiadói felszerelésünk. [...] Nekem a könyv- és lapkiadás anyagi és technikai részével kellett elsősorban törődnöm, foglalkoznom, és az éppen elég és felelős munkát adott.” [Marosi 1974: 11–14.]

ÉLETMŰVÉNEK ELEMZŐI Kós építészeti tevékenységének virágkorát a tízes évek elejére teszik, grafikus-könyvművészi téren alkotott legszebb munkái a húszas-harmincas években készültek. Ezek közül kiemelkedik az 1929-ben megírt és hatvan linómetszetet számláló *Erdély* című kultúrtörténeti vázlat, valamint az 1932-ben kiadott *Kalotaszeg* című kötet (utóbbi a metszetek mellett tollrajzokat is tartalmaz).

Ő tervezte az ESzC és a Helikon emblémáját. „Kisebb vagy »apró« grafikai munkái közül meg kell említenünk cikkeit kísérő vagy önálló rajzait, melyek a korabeli számottevő lapokban, folyóiratokban (*Vasárnapi Újság*, *Pásztortűz*, *Cultura*, *Újság*, *Erdélyi Helikon*, *Keleti Újság*, *Ellenzék*, *Tér és Forma*, *Építészet*, *Világosság*) és különböző könyvekben jelentek meg.” [Debreczeni: 658.]

A műfaj szerelmeseinek nagy bánatára csak kevés ex libris viseli az ő szignóját.

Közismert dolog, hogy kora két irodalmi folyóiratának – *Pásztortűz* és *Erdélyi Helikon* – ő tervezte a címlapját, de még 1946-ban is felkérték hasonló munkára.

„– Azt mondják, Károly bácsi mindig híres veszekedő ember volt. . .

– Inkább vitatkozó, mint veszekedő. De csak addig, amíg nem győztek meg. Ez nem volt harag, veszekedés, hanem vita. Nem elegyedtem senki belső dolgaiba. Nem marcangoltuk egymást – vitatkoztunk. Sokszor vissza is vontam: nem akartalak megbántani. Így volt Gaál Gáborral is. Annyit írogatnak a mi viszonyunkról. Nem ellenségek, *ellenfelek* voltunk. De tiszteltük egymást kölcsönösen. A háború után is jól voltunk, ő kért fel az *Utunk* fejlécének elkészítésére. A végén panaszkodott, hogy nem így képzelte, de már késő volt. . .” [Marosi 1974: 9.]

1940 után új lehetőség nyílt meg Kós előtt: építészetet tanított a mezőgazdasági főiskolán. Már kevesebbet foglalkozott irodalommal, s az 1946 júniusában alapított *Utunk*hoz is csak laza szálak fűzték. 1963-ban (24., 25. és 28. sz.) három írását közölték. E vallomásokat (*Én és az írás*, *Ars poetica* és *Író, írás, kritika*) a *Hármaskönyv* című kötet is tartalmazza. 1966-ban rajzzal köszöntötte a 20 éves, „ifjú” lapot: a Varjúvárból Kolozsvárra igyekvő, hóna alatt könyvet cipelő Kóst ábrázolja.

Hosszabb részt idézünk egy 1958-ban megjelent írásából, mely az 500. számát megért irodalmi hetilapot volt hivatott köszönteni. Az eléggé „morcos” írást azért idézzük, mert közben felnőtt egy új nemzedék, akiknek az életéhez, mindennapjaihoz annyira hozzátartozik a számítógép, mint az én korosztályom elemista korszakához a penna és a kalamáris. A mai fiatal komputeren ír, dolgozik, „tördel és szerkeszt”. Nem ismeri a klasszikus nyomdászatot, az ólombetűt és a maratott cinklemezt – ami egészségügyi szempontból kiváló előny –, de sajnos a lap- és könyvesínálás klasszikus szabályait és alapelveit sem, aminek a semmibe vételéről Kós Károly is elítélően nyilatkozott.

A cikk elején visszaemlékezik az 1946-os indulásra, majd kifejti tipográfiai nézeteit.

//119. old.//

Kós Károly: Újratördelném az Utunkat

„[...] A vajúdás folyamatát, a lap tartalmi és formai kialakítását, élükön néhai Gaál Gáborral, az írásnak marxista szemléletű beavatottjai vezették le és az új irodalmi szemléletet szolgáló hivatott lap jövőjének és egészséges fejlődésének ígéretes erejében jött a világra. S készen állott már az útra is, melyet járnia elrendeltetett, amikor keresztelőjére meghívott a grafikus is, hogy a grafika formai eszközeivel ábrázolja [a lap] nevét a lapfejen. Ez a grafikus akkor éppen én voltam: egy régi, immár elsüllyedt világ neveltje és ezért a magam hibájául igyekeztem felróni azt a kellemetlen érzésemet, mellyel tudomásul kellett vennem a lap szokatlanul nagy oldalterjedelmét (mely akkor nagyobb volt a mainál is). [Az induláskor 50x35 cm a lap mérete, 1951-ben – egy évig – 60x43 cm, majd évekig 48x35. Az utód, az 1990-től megjelenő *Helikon*, kezdetben az *Utunk* méretével megegyező volt, majd miután áttértek a számítógépes tördelésre és ofszetnyomásra, azután 34x24 cm lett. Ez már egy »kényelmes« méret. – K. P.]

Igyekeztem azonban legjobb tudásom szerint megoldani a nekem jutott feladatot és megoldásomat a bírák megfelelőnek is ítélték. Viszont bevallom, hogy én nem voltam akkor sem megelégedve és a mai napig sem békültem meg a lap címfejének azzal az újszerű grafikai megoldásával, mely ellenkezik a nyomdagrafika sokszázados egyensúly-törvényével. [...] a látszat azt állapíttatja meg velem és bennem, hogy a lap szerkesztői ill. grafikai tervezői – mindegy, hogy tudatosan vagy ösztönösen – az indulás óta eltelt tizenkét esztendő folyamán ismételtelen is, különböző módszerekkel és több-kevesebb eredménnyel próbálkoztak e grafikai egyensúlytalanságnak a kiküszöbölésével, vagy legalább enyhítésével, de ez nekik megközelítő mértékben sem mindig, teljességében pedig egyszer sem sikerült. (Véleményem szerint az eddig való kísérletek közül a legutóbbi két lapszám címlapjain sikerült a legjobban.)

[...] S ahogy eközben visszapillantottam az útra, melyet születése óta az *Utunk* megjárta, megpróbáltam emlékezetembe idézni: honnan és hogyan indult egykor és hova jutott el, mivé formálódott tizenkét esztendő korára, most íme – mint a lap régi olvasója és barátja, aki a múltakban néhány évtizeden keresztül akaratlanul ugyan, de örömmel tevékenykedtem a nyomdagrafika munkaterületén – elmondom a lap nyomdagrafikai alakulásával és mai felépítésével kapcsolatos néhány megérzésemet, észrevételemet és elgondolásomat, azzal a megnyugtató hitemmel, hogy ha az, amit elmondok, felesleges, akkor úgysem árthat senkinek, viszont ha nem felesleges, akkor esetleg hasznos is lehet.

Az olvasó és lapja egymáshoz való viszonyának minden időben és ma is az a jellemző tulajdonsága, hogy az olvasónak igényei vannak lapjával szemben, lapnak viszont kötelezettségei olvasójával szemben. Az olvasó azt igényli az *Utunktól*, hogy napi munkája után kapjon tőle megnyugvást, lelkét gyönyörködtesse, szellemét gazdagítsa, szépségszomját kielégítse, s mindezt úgy, hogy a maga területén aktuális legyen, hogy ne fárassza, de üdítse, hogy ne untassa, de szórakoztassa. A lap köteles feladata viszont, hogy olvasójának ezt a jogos igényét nemes haladó hagyományainkra alapozott nemzeti formában és tiszta szocialista tartalommal egészítse ki.

Nem könnyen teljesíthető kötelezettsége ez a lapnak, mert a múlthoz képest nemcsak többletet tartalmaz, de új szemléletű szerkesztői munkát, módszereket, szellemet, illetve új szemléletű tartalmat és megjelenítési formát követel. [...] Nyugodt lelkiismerettel merem megállapítani, hogy a lap, kissé bizonytalanul tapogatózó indulásától kezdve, közbeeső megtorpanásokkal, sőt időnként kitérésekkel

is, de egészében állandóan eredményesebben halad felfelé és előre a maga köteles feladatának teljesítésének útján – az írásbeli tartalom tekintetében. De azt is kénytelen vagyok megállapítani – mint személyes véleményemet –, hogy ennek az állandóan javuló szellemi (írásbeli) tartalomnak nyomdatechnikai, formai felépítése és elrendezése (a szövegek elhelyezése /tördelése/, a szövegek és képek – felületek és foltok – egymáshoz való aránya és egymáshoz viszonyított elhelyezése a nyomástükörben, a megfelelő kenyérbetű-típusok és -nagyságok, a címbetűk, léniák, keretek, zárólécek, díszek helyes megválasztása és alkalmazása) a tizenkét év alatt alig javult valamit is, sőt bizonyos szempontból ma e tekintetben a helyzet még rosszabb, mint az induláskor volt. [Az összefüggő, folyó szövegek betűtípusát nevezik *kenyérbetű*nek; a betűszedő – úgymond – ezzel keresi a kenyerét. – K. P.] Indulásakor a lap képe, a mainál is nagyobb formátuma következtében is, amelynek tükrét, ill. túl hosszú hasábjait alig vagy egyáltalán nem élénkítette kép, vonal, fehér vagy fekete folt, vagy bár valamelyes kiemelés stb., idegesítően sivár volt, s az olvasót sokszor elidegenítette magától. Később e tekintetben fokozatosan javult a helyzet: szaporodtak az illusztrációk, képzőművészeti alkotások reprodukciói, fotógrafikák, rajzolt nyomdadíszek (műtyürek), keretek, lécek: a lap élénkebb, vidámabb képű lett, a tükör sivár szürkesége eltűnt – az olvasók ösztöne öröme és a lap javára. Tetézte a javulást a lap formátumának az egykorinál kisebbre változtatása, ami kezelhetőségét az olvasó számára könnyebbé tette és az olvasó bosszúságát mérsékelte. (Bár még mai formátumában sem alkalmas arra, hogy különleges térfogatú könyvtárszekrényvel nem rendelkező egyszerű dolgozó állampolgár a maga kedves lapját évfolyamonként bekötötve elhelyezhesse szerény könyvespolcán; tehát indokolt dühvel kénytelen a kiolvasott lapot – kiselejtezni.)

A lap szerkesztősége azonban, az illusztrációs és díszítő anyag túlságos felszaporításával a végén túllőtt a célon; a túlságosan sok és ráadásul különböző jellegű, nagyságú és folthatású képanyagnak azonos oldalakon való összezsúfolásával egyaránt széjjelszaggatta az egységesnek kívánczó szövegeket, másrészt megzavarta az oldalak (és oldalpárok) nyugalmát, felborította egyensúlyukat, aminek az eredménye az olvasó esztétikai érzésének rombolása, a zavartalan olvashatóság megnyugtató hatásának rontása. »Est modus in rebus« [Értelme: mindent mértékkel kell csinálni. – K. P.] mondja figyelemreméltóan a régi, bölcs latin mondás.

Feltűnő és bosszantó a szövegekben – különösen a hosszabb és értékesebb szövegekben – túlságos mértékben használt kurzív betű, mely tudvalevőleg nehezebben olvasható, a szemet inkább rontó, mint az ugyanolyan nagyságú kurrens antiqua. Viszont állandóan apad a garmond kurrens szedés a borgisz javára. [Egy kis általános betűismeret: a *kurzív* a *dölt betű* jelölésére használt nyomdai szakszó, a kurrens a kis betűt jelöli (a VERZÁLIS, azaz NAGY BETŰ ellentéte), az antiqua vagy antikva pedig – átvitt értelemben – az álló betűt. Az antikva tkp. a klasszikus, régebbi korokban megrajzolt latin betűtípusok gyűjtőneve, amelyeknél a betű szára kis »talpacskákban« végződik, ennek ellentéte a groteszk, melyeknél a betűt alkotó vonal azonos vastagságú. A garmond és a borgisz megnevezések a betű méretére vonatkoznak, előbbi tízpontos, utóbbi kilencpontos nagyságot jelöl, ez utóbbi, apróbb lévén, nehezebben olvasható. – K. P.] Ez a valószínűleg a nyomásfelületek jó kihasználása érdekében történő eljárás eltúlzása ugyancsak az olvasók szemének és idegeinek rongálására szolgál.

Megjegyzem, hogy a kurzív apasztása semmi nehézségbe sem ütközik. A garmond szedés szaporítása – főleg, ha ezt a szöveg indokoltá teszi – pedig megtörténhetik úgy, hogy azért nem kell apasztani a szövegeket, ha megapasztjuk a sok esetben egészen indokolatlanul és apropó nélkül közölt festői vagy szobrászati alkotások fototípiái reprodukálását (ami úgyis csak bosszantja az indoklást hiába keresgélő olvasót), vagy az igen gyakori gyenge, sőt primitív szövegillusztrációkat, melyek az ízlést nem nevelik. Nézetem szerint csupán igazán magasrendű szépirodalmi szöveg érdemel illusztrációt, de az aztán a szöveghez méltóan művészi grafika legyen s nem olyan, amilyenekkel gyermekkoromban a ponyván árult kalendáriumokat vagy a krajcáros lapok címlapját »díszítették« névtelen rajzosok. [...]

Nagyon kellemetlen és bosszantó tördelési divat ma az összefüggő szövegek megszakítása és a maradéknak egy másik, néha igen távoli oldal lehető legeludgottabb helyén való folytatólagos közlése. [...] Hogy mi az oka ennek, nem tudom, hogy azonban elkerülhető, azt tudom. [...]

Feltűnő és nem éppen esztétikus a címszövegek betűivel való szinte gyermekes tobzódás. Elrettentő példája ennek a május 15-iki szám 8–9 oldalpárján látható, ahol az összesen 9 címfejet 8 különböző

típusú, nagyságú szedett, ill. rajzolt blokk-, groteszk-, álló-, kurzív-, verzális-, kurrens-, kövér és sovány betűkből komponálta össze és helyezte el a szedő, ill. tördelő az esztétikának, a nemes nyomdagrafikának megcsúfolásával. »Varietas delectat« – tanítja ugyan az egykori latin közmondás és ez igaz ma is, de az is igazság, amit egykori bölcs professzoromtól tanultam meg úgy, hogy máig sem felejtettem el: »A hagyma jóízű, a csokoládé is jóízű, de kettő együtt mégsem jóízű.« [...]»

De most már igazán nem folytatom tovább harapós írásomat, mert eszembe jutott, hogy tulajdonképpen nem kritizálni, hanem szeretettel üdvözölni akartam az *Utunkat*, ötszázadik száma megszületése alkalmából. [...]»

[*Utunk*, 1958. május 29.]

KÓS KÁROLY iménti cikke alapos szakmai tudásról tesz tanúbizonyságot, tanításai ma is időszerűek. Írásában – a céh mesteréhez méltó szigorral és tekintéllyel – a tördelés, lapkészítés szabályainak tiszteletét hirdeti és követeli. Tegyük hozzá: joggal.

Az elején Debreczeni Lászlót idéztem, szintén az ő szabatosan fogalmazott, értő szavaival zárom a kötet első részét. Kós Károly grafikai művészetét értékelő tanulmányának végén olvashatjuk az alábbi sorokat:

„Kós Károly rajzstílusa önálló fejlődés eredménye, egy nagyon erős és önálló művészegyéniség alkotása, amelynek mélyén azonban a hazai múlt művészetének és a nép művészetének szellemi erői hatnak. [...]»

Egész életével igazolta, amit ma, nyolcvanöt évvel a vállán is vall: az igazi művész nem lehet hűtlen az emberhez, az emberért való művészethez.» [*Debreczeni*: 665.]

ⁱ Veduta = látkép: táj, város v. épülecsoport valóságghű ábrázolása festményen, rajzon, metszeten.

ⁱⁱ Krizsónak, az erdélyi nyomdászat történetét bemutató kéziratos munkájában is megtalálható a fenti epizód. Az itt idézett szöveg a két lelőhelyen található textus összehasonlított és javított változata.

ⁱⁱⁱ Amit a köteles példányokról tudni kell. Legalább 150 éves törvény kötelezi a nyomdákat, hogy minden termékük egy-egy példányát eljuttassák az arra kijelölt könyvtáraknak. Románia átvette ezt a módszert és törvényt, ma a köteles példányokat – minden nyomtatványból tíz darabot – a bukaresti *Biblioteca Națională* címére kell elküldeni. Megjegyezni kívánjuk, hogy a küldeményt a posta ingyenesen továbbítja! Célja az akciónak, hogy a jövő generációk számára elérhetővé tegye a nyomtatott műveket. Sajnáljuk, hogy Kós ezt nem értette meg, emiatt – bár az is lehet, hogy végül leadta a példányokat, s azok közül kettő eltűnt – a kérdéses három kiadványból a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban ma [2003. szept. 18.] csupán a *Kaláka kalendárium* található, könyvtári jelzete: C 1316.